Национальная библиотека Тувы

ШЫН

СОЛУН 1925 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 31-ДЕ ҮНҮП ЭГЕЛЭЭН

1999 чылдың февраль 13, суббота

№ 7-8 (16069-70)

Садар өртээ 1 руб. 50 көп

1999 чыл чуртка политиктиг, экономиктиг болгаш социал талазы-биле кончуг берге болур. Ол бүгү Чазактан немелде күжениишкиннерни, республикага болгаш федералдыг деңнелге эргечагырганың өске-даа адырлары-биле демниг, аразында холбаалыг ажылдаарын сайзыраңгайжыдарын, ажылдың болгаш күүсекчи сагылгачурумну бедидериниң эң ажыктыг хевирлерин дилеп тыварын негээр.

1998 ЧЫЛДА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ

ОТЧЕДУ

Тыва Республиканың Чаза 1998 чылда ниитилелдиң политиктиг турум чоруун, националдар аразында чөпшээрежилгени хандырарынче, демократияны болгаш экономика рыногун хөгжүдеринче, саң-хөө кризизиниң уржуктарын ажып эрттеринче бодунуң ажылчорудулгазын угландырып келген.

Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунда программазын, 1997 чылда Чазактың Отчедун болгаш республиканың Президентизиниң "Экономиканы долузу-биле чогумчудуп чорударын дамчыштыр – ону хөгжүдүп эгелээринче" деп Айыткалын бүгү-ниитининг чугаалажып көргениниң түңнелинде, айыттынган шүгүмчүлелдиг үүлдерни амыдыралга боттандырар талазы-биле ажыл уламчылаан.

Экономиканың боттуг секторун хөгжүдеринче, алызында кедилиг бүдүрүлгелерни деткириринче, ажылдар турар бүдүрүлгелерни чаартырын болгаш чаа бүдүрүлгелерни тургузарын акшаландырарының дөстерин дилеп тыварынче онза кичээнгейни салып келген. Ооң түңнелинде ниити регионал продуктузунуң хемчээлиниң, кол капиталче инвестициялар, чуртталга оран-савазын ажыглалга киирер, чонга төлевирлиг ачы-дузаларны калбартыр талазы-биле 1997 чылдың деңнелин элээн улгаттырары чедип алдынган. Немелде ажыл төлевири бедээн. Ниитизи-биле алырга, үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң кудулаашкынының темпилери доктааттынган, а чамдык адырлар талазы-биле – алдын казып тывар, аъш-чем болгаш комбикорм үлетпүрүнүң талазы-биле – боттуг өзүлде чедип алдынган. Эт, сүт, дагаа чуургалары бүдүрери, чоннуң хууда ажыл-агыйларында хой, өшкүнүң, азырал куштарның баш саны, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде сагган сүттүң хемчээли база дүк кыргылдазы өскен.

Федералдыг болгаш тус чер дөстеринден каттыштырган бюджетче акша-хөреңги чедир кирбезе-даа, социал адырның албан черлериниң үзүк чок ажылдаарын хандырары, бюджетте турар организацияларның чарыгдалдарын эвээш-бичелеп акшаландырары чедип алдынган.

I.Эргелеп башкарылганың болгаш кадр политиказының реформаларының боттанып турары

Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктарын езугаар республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының чаа структуразы бадылаттынган, ону Дээди Хурал деткээн, а ол ышкаш Тыва Республиканың Президент Администрациязының база Чазак Аппарадының структуразы чаартынган. Яамыларның, күрүне албан черлериниң болгаш күрүне контролюнуң хүлээлгелерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаан.

Чаа Чазакта экономиканың боттуг секторунга хамааржыр структураларның саны улгаткан. Үлетпүр яамызы, Садыг болгаш амыдырал хандырылга яамызы тургустунган. Республиканың болгаш федералдыг күүсекчи эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелерин аңгылаан.

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээзиниң албан черин тургускан. Эрге-чагырганың федералдыг органнарының коллегиязы тургустунган.

Эргелеп башкарылга болгаш кадр талазы-биле адырда реформалар чоруп турар. Кадр политиказының чаа Концепциязын ажылдап кылыры эгелээн. Ооң нормативтиг-эрге-хоойлулуг баазазы тургустунуп турар. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында кадр политиказының болгаш күрүне албанының талазы-биле чөвүлелдер ажылдап турар, олче эрге-чагырганың бүгү чадаларының төлээлекчилери кирип турар. Сайыттарның албан-дужаалдарына кандидатураларны, күркомитеттер даргаларын болгаш оларның оралакчыларын альтернативтиг үндезин езугаар шилип ап турар.

Россия Федерациязының Конституция Судунуң тайылбырына үндезилээш, сайыттарны томуйлаарына чөпшээрел бээриниң конституция езугаар чурумун тургускан, олар чажыт бадылаашкынга Конституция езугаар 32 депутаттан Дээди Хуралдың депутаттарының 17 бадылаашкынын алган турар ужурлуг. Бо чорук кадрларның шынар талазы-биле шилиишкинин экижидер, сайыттарның мөзүлүүн, оларның харыысалгазын болгаш социал камгалалын бедидер арганы бээр. Ындыг болганда, Чазак чоорту Сайыттар чөвүлели (кабинет) апар чыдар. Чазактың кадр талазы-биле составын барык өскертпээн, ол чорук оларның профессионал өзүлдезиниң деңнелиниң дугайында чугаалаар арганы берип турар. Курлавыр кадрларбиле ажылче, күүсекчи чурумну быжыглаарына контрольду күштелдириринче болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң харыысалгазын бедидеринче онза кичээнгей салдынган. Чазак 1998 чылда янзы-бүрү өөредилге албан черлеринче өөренири-биле күрүне база муниципалитет черлериниң 60 албан-хаакчызын, ооң иштинде Сибирьниң күралбан академиязынче – 52 кижини чоруткан. Экономика адырларына эргелеп башкарылга кадрларын белеткээриниң күрүне планын боттандырар талазы-биле ажыл чоруп турар. Даштыкыга стажировкага киржиринге ужудуушкун төлевилелиниң талазы-биле кандидаттарның шилиишкинин конкурс езугаар чоруткан. 1998 чылда аныяк ийи специалист Японияга билиин бедиткен, үш кижи Россияның өөредилге черлеринде өөренип турар.

Материал-техниктиг база быжыгып турар. Чазакта локалдыг информация четкизи тургустунган. Документилер эмгелелиниң электроннуг системазы ажылдап кылдынган. Интернет четкизинче чоорту киирери-биле тус чер бот-башкарылга органнарын компьютеризастаар сорулга туруп турар.

Чагырга даргаларының апрельде эрткен соңгулдаларының түңнелинде кожуннарда, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда удуртукчуларның хой кезии солушкан. Чазак тус чер чагыргаларының катап соңгуттурган даргаларына оларның албан-дужаалды эзлеп олурар езу-хүндүнү эрттирер, ажылдың теоретиктиг болгаш практиктиг талаларын шиңгээдип алыр, а ол ышкаш Төлээлекчилериниң тус чер хуралдарының депутаттарының организастыг сессияларын белеткээр база эрттирер талазы-биле тодаргай дузаны чедирген.

Тыва Республиканың Конституциязына өскерилгени киирген болгаш "Тыва Республиканың Президентизиниң — Тыва Республиканың Чазак Баштыңының болгаш кожууннарның база республика чагыргалыг хоорайларның база тус чер чагырга даргаларының аразында керээ чарарының чурумунуң дугайында" Хоойлу төлевилели ажылдап кылдынган, ийи таланың эргелерин болгаш бүрүн эргелерин база харыысалгазын аңгылаары өнда көрдүнген. Күрүне өнчүзүн республика болгаш муниципалитет кылдыр аңгылаар дугайында хоойлу төлевилели Дээди Хуралга көөрү-биле ында чыдар.

Президентиниң соңгулда мурнунда ужуражылгаларының үезинде, Чазактың чылдың-на отчеттарын чугаалажып турда, соңгукчуларның бергени чагыгларының, шүгүмчүлелдериниң болгаш саналдарының күүселдези, а ол ышкаш Дээди Хуралдың ийиги чыыжының бирги организастыг сессиязынга Президентиниң илеткелинде айыткан айтырыглар Чазактың доктаамал контролюнда. Чазактың ажыл-чорудулгазының программазы ону барымдаалап ажылдап кылдынган. Айыттынган хемчеглер, бирги эллчегде, чоннуң амыдыралын экижиде-ринче, хамаатыларның конституцияда магадылаттынган эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынче угланган. Тыва Республиканың Президентизинге соңгукчуларның бергени 450 чагыынын 141-и күүсеттинген болгаш 69-у күүсеттинериниң кырында турар. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгукчулар-биле соңгулда мурнунда ужуражылгаларының үезинде чугаалаан саналдарның болгаш шүгүмчүлелдериниң 70 хуузу күүсеттинген. Арткан-нары контрольда туруп турар. 1997 чылда ооң Отчедунуң үезинде Чазактың адрезинге хамаарыштыр чугаалаан 624 саналдарның болгаш сагындырыгларның 437-зи күүсеттинген, 94-үү шиитпирлеттинериниң кырында туруп турар, саңхөөнүң бергезиниң уржуубиле 93-үү күүсеттинмээн.

1998 чылда Чазактың 78 хуралын эрттирген, аңаа 750 айтырыгны чугаалашкан, Чазак Чөвүлелиниң 42 хуралы болган, аңаа 359 айтырыгны көрген. Чазактың шиитпирлери экономикада болгаш саң-хөөде кризистиг байдалдарны ажып эрте-ринче, эрге-хоойлу баазазын сайзыраңгайжыдарынче, эвээш хандырылгалыг хамаатыларга социал талазы-биле деткимче көргүзеринче, социал адырның бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң ажылын хандырарынче угланган турган.

Күрүне эрге-чагыргазының үстүнде турар органнарындан кээп турар документилерни шынарлыг болгаш чогуур үезинде күүседир, республиканың яамыларындан болгаш ведомстволарындан, республиканың кожууннарының, хоорайларының, сумуларының чагырга черлериниң кээп турар документилерде, чагаа-бижиктерде илереттинген айтырыгларны шалыпкын шиитпирлээр талазы-биле хемчеглер алдынып турган. 1998 чылда 1943 документ келген.

Хамаатыларның чагаа-бижиктери-биле ажыл экижээн, күүсекчи сагылга-чурум бедээн, дүүмүүмсеги болгаш чылыш чок чоруктар эвээжээн, чагаа-бижиктерни сайгарып көөрүнүң хевирлери болгаш аргалары чаартынган.

Эрткен чылын Президентиниң, оралакчы-президентиниң болгаш Чазак Баштыңының оралакчыларының адынга 1610 чагаа-бижиктер келген, ооң 53 хуузу чогумчалыг шиитпирлеттинген, 16-зы – контрольда. Оларның шуптузун өөренип көрген болгаш хой кезиинге харыыларны берген. Кызыл хоорайдан, Кызыл, Бай-Тайга, Чоон-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Таңды кожууннардан хой санныг чагаа-бижиктер келгилээн.

Чагаа-бижиктерде колдуунда-ла квартира бээриниң, хуузунда чурттаар орансава садып алырынга азы тудуп алырынга дузаламчы аңгылап бээриниң, кадыкшылын экижидип алырынга, өөренип чоруурунга болгаш ала-чайгаар болур айыылхалаптардан когаралдың орнун тургузарынга материалдыг дуза чедирер дугайында, ажылга тургузар, ажыл төлевирин, пенсиялары, уруглар пособиелерин төлеп бээриниң дугайында дилеглер болур. Материалдыг дуза чедирер дугайында 150 доктаалды Чазак хүлээп алган. Ол бүгү сорулгаларга 550 муң рубль чарыгдаттынган.

Эрткен чылын эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылынга хамаарышкан чагаа-бижиктериң саны эвээжээн. Ол чагаа-бижиктерде кеземче херектерин истеп база көрүп турарында узамдыгыышкынныг, чылыш чок чоруктарның дугайында, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле, хээлилениишкин болгаш мал оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирер дугайында, күрүне кызыгаарын быжыглаар дугайында айтырыгларны кодүрүп турар.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчылары болгаш Чазак Аппарадының удуртукчузу хууда айтырыгларлыг 1070 хамаатыны хүлээп алганнар. Хамаатыларның чагаа-бижиктери-биле ажылды эргечагырганың бүгү-ле деңнелдеринге улам ыңай сайзыраңгайжыдар сорулганы Чазак салып турар.

Организастыг-күүсекчи болгаш контроль ажылын сайзыраңгайжыдар талазыбиле практиктиг дузаны көргүзер сорулга-биле Чазак кежигүннерин республиканың кожууннарынче комплекстиг үнүүшкүннер-биле доктаамал чорудуп турар. Сүт-Хөл кожуунга корум-чурумну хандырарынга болгаш мал оорлаар чорукка удур демиселди күштелдирериниң практиктиг дузаны көргүскен болгаш зона аайыбиле хуралдарны эрттирген.

1998 чылда аграр айтырыгларының талазы-биле республика хуралдарын, кожууннарның болгаш хоорайларның чагырга ажылдакчылары-биле "Хамаатыларның чагаа-бижиктери-биле ажылды организастаары" деп темалыг семинарны эрттирген. Москваның Конрад Аденауэр аттыг фондузунуң төлээлекчилери-биле "Экономиктиг политика болгаш регионал экономиказынга деткимче" деп семинарны республикага организастаан. Делегей чергелиг практиктиг конференциялар, республика чөвүлел хуралдары болгаш янзы-бүрү айтырыгларлыг көжүп чоруур семинарлар, Дээди Хурал-биле кады Чазактың хүннери кожууннарга, Кызыл хоорайга, Мөңгүн-Тайга кожууннуң Кызыл-Хая болгаш Кызыл кожууннуң Баян-Кол сумуларынга эрткилээн.

Политиктиг партиялар, хой-ниити каттыжыышкыннары болгаш шажын конфессиялары-биле Чазактың харылзаазы быжыккан.

Чазак республикага турум байдалды камгалаар, социал шыңгыы болгаш политиктиг чидигленнишкиннерден чайлаар аргалыг болган. Бүгүроссияның профэвилелдериниң удурланыышкын акцияларын деткээн сагындырыглыг ажыл соксадыышкыннар болгаш митингилер киржикчилериниң негелделерин Чазактың, Тыва Республиканың Чазаа, Профэвилелдер чөвүлели болгаш ажыл берикчилериниң каттыжыышкыннарының аразында чардынган **үш талалыг Дугуржулга** талазы-биле республика комиссиязының хуралдарынга чогуур үезинде база бүгү талалыг чугаалажып көрген. Ону боттандырар талазы-биле хемчеглериниң 36 пунктузунуң 27-зи күүсеттинген, 6-зы кезиксчамдык күүсеттинген, 3-үү күүсеттинмээн. Бюджет талазы-биле, харылзаа болгаш хеллеглел кооперациязының адырларынга тарифтиг Дугуржулгалар, 467 бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга коллективтиг керээлер чардынган.

Чазак **массалыг информация чепсектериби**не кады ажылдажылганы чорудуп келген, материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга оларга дузалаан, саң-хөө талазы-биле деткимчени көргүскен. А массалыг информация чепсектери боттарының эллчээнде, республиканың амыдыралының политиктиг, экономиктиг болгаш угаан-бодал амыдыралын чырыдып турар. Саңхөө талазы-биле бергелериниң хараазы-биле чамдык солунарның үүнүп турары оскерилген.

1998 чылда массалыг информацияның электроннуг чепсектериниң санының калбарары уламчылаан. Республиканың алды кожуунда тус черниң телеканалдары ажылдап турар. Чазактың дузазы-биле "Тыва" күртелерадиокомпания үшкү частоталыг телеканалга эртенги шактарда дамчыдылганы чорудуп эгелээн. Тыва Республиканың болгаш Москва хоорайның Чазактарының ат салганы кады ажылдажылга дугайында керээге дүүштүр чыл эгезинден "ТВ-центр" компаниянының телепрограммазының дамчыдылгазын организастаан.

II. Экономика рыногун хөгжүдеринге байдалдарны тургузар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның хемчеглери

Отчеттуг үеде экономиканы хөгжүдер талазы-биле республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазы кедергей нарын байдалдарга боттанып келген. Хамыктың мурнунда, политиктиг анаа эвес байдалды демдеглеп каар апаар. Экономиктиг реформаларның чоруп турары база түңнелдери дээш харыысалганы Президент болгаш Чазак эвес, харын-даа республиканың парламентизи болгаш тус черниң бот-башкарылга органнары деңчергелиг үүктээр апаар. Ынчалзажок Дээди Хуралдың ажылчорудулгазы реформаларны чедиишкинниг боттандырарынга, хамыктың мурнунда, оларга хоойлужудулга баазазын тургузар кезээнге идиг бербээн. Бир эвес 1997 чылда парламент соңгулда мурнунуң политиктиг демиселинче хаара туттунган турган болза, а 1998 чылда парламентиниң буруузу-биле узамдыккан соңгулдаларның болгаш организастыг айтырыгларның ужурундан бирги чартык чылда ол херек кырында ажылдаваан. Соңгулда мурнунуң компаниязынга тус черниң чагырга даргаларының хой кезии киришкен, 5-6 айларның дургузунда практиктиг ажылдан оларны чардыктыргган. 1997 чылдың майда республиканың тургустунган Чазаа 1998 чылдың ортаа үезинде катап соңгуттурган Дээди Хуралдың мурнунга бүрүн эргелерин дүжүрген. Ооң чаа составын шилиири болгаш парламент-биле дугуржуру база хой үе-шак үндүрерин негээн.

Даштыкы байдалдар база нарын турган. Россия Федерациязының Чазаа эрткен чылын ийи катап солушкан. Рубльдиң үнези кудулаан, чыл дургузунда 6-7 рубльге доктаамал турган долларның үнези август соонда 20-23 рубль чедир өзе берген. Энергия бүдүрүкчүлеринге болгаш оске-даа чиг эт барааннарынга делегей ортектериниң хенертен кудулааны-биле, а ол ышкаш делегейниң саң-хөө кризизибиле холбаштыр чогумчалыг эвес чорудулгалар чидигленген. Социал-экономиктиг байдал дыка дорайтаан. Акша-шалың төлевес чорук эгелээн, бараннарны даштыкыже үндүр садып сайгарарындан кирер орулгалар кызырылган, бүдүрүүшкүннүң кудулаашкыны айыылдыг байдалдыг апарган. Амыдырал хандырылга системазының бүдүрүлгелериниң ажылдаарынга аъш-чем болгаш оттулар үүлдер курлавырлары кызырылган, даштыкыдан бараннар киириринден хереглел рыногунуң бедик хамаарылгалыг чоруунуң хараазы-биле ортектер хенертен өскен, ол чорук амыдырал деңнелиниң кудулаарынга чедирген.

Россияның экономиказында байдал Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалынга чогумчалыг эвес салдарны чедирген. Ынчалзажок бо нарын байдалдардадаа Президентиниң соңгулда мурнунда программазында салдынган стратегтиг угланыышкынны, Россия Федерациязының Президентизиниң Айыткалында, Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалында болгаш ооң 1997 чылдың май 26-да № 1 Чарлыында тодараттынган алыс сорулгаларны удуртулга болдурбушаан, Чазак реформаларны уламчылавышаан. Экономиканы улам ыңай чаартыр талазы-биле ажылды чоруткан.

Рынокка колдуу-ла хостуг ортектер тергиидеп тургустунган. Монополияга удур политиканы чорударының аргазы-биле өнчүнү күрүнеден улам-на аңгылаар чорудулга уламчылаан болгаш чижилгелиг байдал хогжүп келген. Шимчевес эт-хореңгиниң сайзыралдыг рыногун тургузар талазы-биле ажыл эгелээн, нормативтиг эге баазазы тургустунган, кадрлар шилип алдынган болгаш оларны өөреткен.

Экономиктиг чорудулгаларны рынок экономиказынга дүүшкен аргалар-биле күрүнеден таарыштырары боттанып келген. Юридиктиг эргелиглериниң болгаш ажылдап турар тус-тус кижилериниң күрүне бүрүткелин чоруткан.

Чопшээрел бээр талазыбиле чаңгыс аай политиканы чорудар, сайгарлыкчы ажылчорудулгага таарымчалыг байдалды тургузар, хереглекчилериниң эргелерин камгалаар, бюджеттиң орулгалыг кезээн долдурар соңгулда биле Тываның чопшээрелбүрүткээшкин палатазы тургустунган. Ниитизи-биле 915 муң рубль түңге ажыл-чорудулганың 21 хевириниң талазы-биле 882 чопшээрелди 1998 чылда тывыскан. Республиканың девискээринге ажыл-чорудулганың чамдык хевирлерин чопшээрээр дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылыр база ажылчорудулганың чопшээрел тыпсыр хевирлериниң даңзызын калбартыр болгаш ол эрге-хүлээлгелерни девискээрлерге тыпсыр дугайында саналды Россияның Чазаанга ТР-ниң Чазаа киирер бодап турар. Күрүне чагыкчызының эрге-байдалын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр айтырыгларны, ол ажылдың организастыг боттуг хевирлерин ажылдап кылып турар. Нотариат, адвокатура, арбитраж суду ышкаш, ындыг институттар боттарының ажылын идепкейжиткен. Алдын-биле болгаш шимчевес эт-хореңгини долаага салыры-биле холбашкан ажылдарны боттандырар тускай эртемниг кадрларны белеткен турар.

Күрүне өнчүзүн эргелеп башкарары. Республиканың хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылыр база ажылчорудулганың чопшээрел тыпсыр хевирлериниң даңзызын калбартыр болгаш ол эрге-хүлээлгелерни девискээрлерге тыпсыр дугайында саналды Россияның Чазаанга ТР-ниң Чазаа киирер бодап турар. Күрүне чагыкчызының эрге-байдалын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр айтырыгларны, ол ажылдың организастыг боттуг хевирлерин ажылдап кылып турар. Нотариат, адвокатура, арбитраж суду ышкаш, ындыг институттар боттарының ажылын идепкейжиткен. Алдын-биле болгаш шимчевес эт-хореңгини долаага салыры-биле холбашкан ажылдарны боттандырар тускай эртемниг кадрларны белеткен турар.

Күрүне өнчүзүн эргелеп башкарары. Республиканың күрүне өнчүзүнүң шимчевес эт-хореңгизин садар талазыбиле чарлыг аукцион садыгларын чоруткан. Оларны сатканындан 255,8 муң рубльди республика бюджединге киирген.

Күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын аттестастаар талазы-биле ажыл эгелээн. 17 удуртукчуларны аттестастаан, 2-зин албан-дужаалындан хостаан. Шуут-ла шилип тургаш, хуужударынче шилчиишкинни боттандырган.

Чуртталга бажыңнарының фондузун хуужудары элээн кызырылган-даа болза, Кызыл хоорайда чаагайжыды туттунган ниити чуртталга бажыңнарының чамдыызын чуртталга фондузунче шилчиткен. Ында квартираларны хуужудары эгелээн. Муниципалитеттиң, совхозтарның, хуужуткан чуртталга фондузунун учеду кожууннарда чок болуп турарын Чазак илереткен, ындыг учет чок турган уржуунда, тус черлериниң бюджединге үндүрүг кирбээн.

"Каа-Хем" хөмүр-даш разрезиниң онзагай байдалын, республиканың амыдыралын хандырарынга ооң ужур-дузазын барымдаалап көргеш, ону хуужудар талазы-биле документилерни белеткээн болгаш дугуржуруби-ле Россияның Энергетика яамызынче чоруткан. "Тыва даг-дүгү" комбинатты акционержидер талазы-биле даалга күүсеттинмээн. Тыва Республиканың күрүне эт-хореңгизин эргелеп башкарар күркому бо айтырыг талазы-биле чогуур негелделиин болгаш идепкейлиин көргүспээн. "Каа-Хем" разрезин болгаш "Тыва даг-дүгү" комбинатты инвестиция байдалдары-биле хуужудары кордүнүп турар, ынчаарга ол бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге акша-хореңгизин салып киирер инвесторларга акцияларның 15-тен 20 чедир хуузун садар.

Күрүне өнчүзүнге хамааржыр акциялардан үлүг-хуу республика бюджединиң орулга кезээнге херек кырында кирбейн турары канчап-даа таарышпас. Ол үлүг-хуунуң ниити түңү үүгле 92,2 муң рубль болган, ооң иштинде АТБ-2 акционер ниитилелден – 88,5 муң, "Хлеб комбинады" акционер ниитилелден – 4,7 муң рубль кирген.

Акцияларында күрүне үлүү бар акционер ниитилелдерге күрүне төлээлекчилерин Чазак томуйлаан, олар акционер ниитилелдериниң бүдүрүлге болгаш саң-хөө байдалының, орулганың үлүг-хуу политиказының айтырыгларын шиитпирлээр ужурлуг.

Муниципалитет өнчүзүн тургузар талазы-биле ажылды чурумчудар сорулга-биле

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ОТЧЕДУ

(Эгези 1-ги арында).

күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар айтырыгларны 1999 чылда шиитпирлээрде, бүдүрүлгелерни садар мурнунда эт-хөреңгиниң рынок өртээн тодаргайлаан баш бурунгаар белеткелдиг хуужудулганы тус-тузунда төлевилелдер езугаар чорудары эргежок чугула. Акционер ниитилелдеринге күрүне төлээлекчилериниң профессионалдыг белеткелин, а ол ышкаш оларның ажылының үре-түннели дээш харыысалгазын бедидери негеттинип турар. Күрүне бүдүрүлгелериниң удуртукчулары-биле керээлерни чарарынга контрольду күштелдирер, удуртукчу кадрларны шилип алырын үгле конкурска үндезилеп боттандырар, оларны аттестастаарын доктаамал чорудар херек.

Сайгарлыкчы чоруткy сайзырадыры. Экономиктиг хөгжүлдени дүргедедири, республиканың чонун ажылбиле хандырарының айтырын шиитпирлээри бичежек болгаш ортумак бизнести (бүдүрүлгелерни) хөгжүдери-биле, адаанажылга байдалын тургузары-биле сырый холбаалыг. Амгы үеде биче сайгарлыкчы чоруктун сектору четчир экономиктиг шыдалдыг болуп турар. 1999 чылдың январь 1-де байдалды езугаар алырга, биче сайгарлыкчы чоруктун ажылдап турар адырларының саны 12788 четкен, оларның иштинден юридиктиг эргелиглер – 5600, юридиктиг эргелиг кылдыр тургустунмаан хуузунда сайгарлыкчылар — 7185. Биче бизнестиң талазы-биле 97,9 миллион рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген, ажылдарын күүсеткен болгаш ачы-дузаны чедирген. Үлетпүрде иштики ниити продуктуну бүдүреринге биче бизнестиң үлүү 3,3 хуу, тудугга – 24,2 хуу, транспорттуң ачы-дуза чедирилгезинге – 6,5 хуу болган.

Чонга ачы-дуза чедиреринiң болгаш продукция бүдүреринiң чамдык хевирлериниң талазы-биле хуузунда сайгарлыкчы чоруктун деңзигүүрү оларның хемчээлиниң ортаа кезиинден ажыг болуп турар. Чижээ, чурттарга бажыңнарын септээр болгаш тудар талазы-биле – 97,2 хуу, автотранспорт аймаан септээр талазы-биле – 84, 2 хуу, амыдыралга ажыглаар машиналарны болгаш радиоэлектроннуг аппаратураны септээр талазы-биле – 66,9 хуу, аъш-чем продукциязын бүдүреринге үлүг-хуузу – 34 хуу болган.

Акшаландырыышкынның бүгү үнер дөстериниң күселибиле биче бизнести хөгжүдеринге 1998 чылда киирген инвестициялар – салыышкынар 2,2 миллион рубль четкен.

Сайгарлыкчы чоруктy деткиир фондунуң болгаш инвестициялар талазы-биле комитеттиң ажыл-чорудулгазы Чазактың идегээн кордалын хандырбаан, 1994-1996 чылдарда тывыскан чээли курлавырларын бүрүн эгидерин олар чедип албаан, а чээлилерни төлээринге кирген акша-хөреңгилернiң, бажыңбалгатты, материал-техниктиг курлавырларны боттарының хуузунда хандырылгазынга ажыглаан. Сайгарлыкчы чоруктy деткиир талазы-биле эң-не ажыктыг структураны тургузар дугайында айтырыг амгы үеде шиитпирлеттинип турар.

Кожууннар болгаш хоорайлар чагыргалары сайгарлыкчы чоруктy хөгжүдеринче кичээнгейни четпес угландырып турар. Муниципалитеттиң ажыглалы чавыс өнчүзүн кичээнгейлиг хынап көөр, ол өнчүнүң эт-хөреңгизин садар азы сайгарлыкчыларга хөлезилеп дужаар талазы-биле хемчеглерни кожууннар, хоорайлар чагыргалары боттандырар ужуруг.

1999 чылда бюджеттиң акша-хөреңгилери чегей болуп турар байдалдарның үезинде сайгарлыкчы чоруккa күрүнеиң дорт деткимчезин манаары берге. Ынчангаш лизингиниң, банкылардан акша чээп алырының, бизнес-планнарны болгаш делегей стандартының төлевилелдерин ажылдап кылырының айтырыгларын шиитпирлээри эргежок чугула.

Чайгаар монополияларның өртектерин болгаш тарифтерин таарыштырары. Чайгаар монополияларның – канчаарга-даа боттары-ла тергиидекчи байдалдыг болу бээр бүдүрүлгелериниң өртектерин болгаш тарифтерин таарыштырары — бүдүрүлгелериниң саң-хөөзүнүң быжыг туруштуг эвезиниң база бюджет акша-хөреңгилериниң чедишпес байдалдарында Чазактың ажыл-чорудулгазының эң чугула угланыышкыннарының бирээзи болган. Электри болгаш чылыдылга энергиязының, сугнуң, харылзааның ачы-дуза чедирилгезиниң, бюджеттиг хереглекчилерге чүк сөөртүкчүлериниң, тус черниң агаар болгаш хем транспортунга пассажирлер аргыштырарының тарифтери, хөмүр-даш өртээ доктаамал контрольдуң адаанга туруп келген. Девискээрниң энергетика комиссиязының ролю бедээн. Монополист — бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазын сайгарып көөрүн сайзыраңгайыктан түннелинде, продукцияның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң бот-үнезин чиигедир курлавырларны тывары чедип алдынган. Хөмүр-даш өртээн 20,8 хуу, электроэнергияның тарифтерин – 16 хуу, суг дамчыдар хоолайларның болгаш канализацияның ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтерин – 10 хуу чиигеткен. Бюджеттиг хереглекчилерге хамаарыштыр чүк сөөртүлгезиниң тарифтерин чурумчуткан. Автомобиль оруктарының нарын байдалдарындан хамаарыштыр ук тарифтерни аңгы-аңгы кылдыр доктааткан.

Россия Федерациязының Чазааның чорудуп турар политиказынга дүүштүр чайгаар монополияларга хамаарыштыр олуй-солуй акшаландырарының хемчээлдерин кызырар талазы-биле хемчеглерни республикага боттандырып келген. Ол сорулга-биле чонга хамаарыштыр электроэнергиязының, харылзааның ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтерин, газ өртээн бедидерин оларның бот-үнезинге чоокшулаштыр 1998 чылда өскертип турган. Ындыг турбуже, 1999 чылдың өгезинде чоннуң электроэнергия дээш төлээри долу өртээниң 27 хуузу, телефон дээш төлевир – 70 хуу болган. Суг дамчылдыгазының болгаш канализациязының, чылыдылганың ачы-дуза чедирилгези дээш төлевир оларның херек кырында чарыгдалдарындан ыракта эвээш болуп турар. Ынчаарга төлевирниң артык ылгалын өске хереглекчилерниң күселибиле дуглап келген азы бюджеттен немелде акшаны берип турган.

Өртектерге хамаарыштыр байдалды барымдаалавышаан, бо талазы-биле Чазактың ажыл-чорудулгазын ийи үе-чадага көргүзүп болур. Бирги үе-чадада – эрткен чылдың өгезинден август айга чедир республикага инфляцияның – акша үнезиниң кудулаашкынының деңнели чавыс болган, февральда, мартта, майда, июньда болгаш июльда харын улам кудулаан. Инфляцияның деңнели чавыс болган Россияның он девискээрлериниң санынга Тыва Республика ынчаарда кирген турган. Ийиги үе-чадада – 1998 чылдың августун сөөлүнде бүгү Россияда ышкаш, Тывага өртектер өзүп өгелээн, ынчалзажок өртектерниң деңнели чайгылчак болуп, чамдык айларда өске девискээрлерден озалдап бедип келген, ооң түннелинде өртектер чыл дургузунда ниитизи-биле 54,5 хуу өскен, ынчаарга Россияга ортумаа-биле 84,4 хуу өскен болгай. Үлетпүр продукциязының өртектери чыл дургузунда 3,6 хуу, тудуг материалдарының – 9,8 хуу өскен, а чүк сөөртүлгезиниң тарифтери – 13 хуу кызырылган. Амыдыраптчурттаарының адаккы хемчээлинге хамааржыр кол 25 аъш-чем бөлүүнүң өртектери 1997 чылдың декабрьда 278,2 рубль турганындан 1998 чылдың декабрьда 473,5 рубль болган.

Августа кыптыккан саңхөө кризизиниң уржуктарын чавырылдырар сорулга-биле хереглелдиң кол 12 бараа-нарының даңзызын Чазак бадылаан, ол бараа-нарның өртектерин контрольдап келген. Хереглелдиң рынок садыынга өртектериниң өзүлдезин контрольдаар болгаш барымдаа чокка оларның өртектерин өстүрерин болдурбас талазы-биле элээн каш шиитпирлер хүлээп алдынган.

Чайгаар монополияларның өртектерин таарыштырар, олуй-солуй акшаландырыышкынны кызырар талазы-биле ажылды Чазак 1999 чылда база уламчылаар. Эм аймааның өртектериниң тургустунарынга, кадык камгалал болгаш өөредилге талазы-биле өртектиг ачы-дуза чедирилгезинге контрольду боттандырарынче онза кичээнгейни угландырар.

Бүдүрүлгелериниң байдалын экижидеринге акшаландырыышкын. Россияда ниитизи-биле бир дөмей, республиканың бүдүрүлгелериниң саң-хөө байдалының баксыраары уламчылап турар. 1998 чылдың январь-ноябрьда бүдүрүлгелериниң карылгазы 171,6 миллион рубль болган, 73 бүдүрүлгелер 6,1 миллион рубль түннүг орулганы алган. Хүлээлгелер талазы-биле оларның өре-ширезиниң ниити түнү декабрьның эгезинде 1539,2 млн. рубль четкен, ооң иштинде хуусаазы эрткен өрелер – 1269,7 миллион рубль. Чээли өрези, тодаргайлаарга, төлээр өрези 1262 миллион рубль болган, алыр өрезинден 519 миллион рубль хой. Кыска хуусаалыг хүлээлгелер өрелерин дуглаан коэффициентизи 15 адырларның чүгле 4-унде доктааткан нормативтен ажыг болган.

Бүдүрүлгелериниң хоозураанын болдурбас болгаш оларны берге байдалдан уштур талазы-биле политиканы Чазак чорудуп турар. 1999 чылдың январь 1-де байдалды езугаар алырга, беш бүдүрүлгелер хайгааралда турар, сес бүдүрүлгелерге – дашкаартан эргелеп башкарар чурумну тургускан, он бүдүрүлгелерге – ажык конкурс бүдүрүлгезин чарлаан, оларның иштинден бежинге чаа өнчү эззиниң удуртулгазы-биле ажыл-чорудулга катап эгелээн. Хоозураан кылдыр чарлаарының чуруму бүдүрүлгелериниң экономиктиг байдалынга таарымчалыг салдарны чедирген. Дашкаартан эргелеп башкарар чурум езугаар ажылдап турар сес бүдүрүлгелериниң ортаа кезии үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрер талазы-биле 1997 чылдың деңнелинден ажыг болу берген. Төлээр өрезин дөрт организациялар 538,4 муң рубльге кызырган. Чээли өрезин ийи ажыл-агый адырлары 84 муң рубльге эвээжеткен. Өре төлээр аргашинээн дөрт бүдүрүлгелер чедип алган, ынчалзажок нормативтиг көргүзүгнү үгле чаңгыс бүдүрүлге чедип алыр аргалыг болган. Ажылдап турарларның санын бүдүрүлгениң негелделеринге дүүштүрүп турар, а бүдүрүлгеге ажылдаар олуттарның саны көвүдеп турда, эргелел аппарады 2-4 катап кызырылган. Ажылдакчыларның ажыл төлевирин бүдүрүп үндүрген продукцияның хемчээлинден хамаарыштыр тыпсып турар. Сес чаа кылыглар шиңгээдип алдынган.

Өнчү эззин солууру-биле холбашкан бүдүрүлгелерге ажык конкурстуг арга-биле бүдүрүлгени эргелеп башкарган түннелинде, ооң мурнунда ажылы соксаан бүдүрүлгени ажылдадыры боттанган, бар күчүлер-биле продукцияны катап бүдүрүп эгелээн. Кызыл-Мажалыктың эзт комбинадын эрткен чылдың июльдуң тончузүнде саткан турган, ук комбинат августа продукцияны катап бүдүрүп эгелээн, чиг эт берикчилери-биле бүрүн санашкан, шалың өрезин төлээн. Кызылдың туйбу заводунуң чаа өнчү эззи ону садып алган сөөлүнде, бир ай эрткенде, бүдүрүлгениң ажылын эгелей берген.

Моон соңгаар ажылдаар шинээ чок болу берген бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизин 1998 чылда 3,8 миллион рубльге садып сайгарган, ооң күсели-биле чээли өрезиниң чамдыызын дуглаан, ооң иштинде мурнуку өнчү эззиниң хой чылдарда төлеп чадаан шалың өрезин төлээн. Ол акша-хөреңгиниң чамдыызын продукцияның немей өзүлдезин хандырар кылдыр бүдүрүлгелерни саң-хөө-биле деткииринче угландырган.

Ооң-биле чергелештир, арбитраж башкарыкчыларының ажылынга чээли берикчилериниң талазындан контроль ам-даа четпес. Ооң чылдагааннарының бирээзи болза, менеджерлер, тодаргайлаарга, бүдүрүлге башкарыкчылары болур ажылга тускай белеткелдиг кижилерниң чок болуп турары-дыр.

Инвестиция политиказы. Акша-хөреңгилериниң шыңгыы кызыгаарлаашкынныг байдалдарында Чазактың инвестиция политиказы тудуу доостур чыгаан объектилериниң тудугларын доозарынче угланган. Бүдүрүлгени хөгжүдериниң болгаш катап тургузарының эң-не перспективтиг инвестиция төлевилелдерин деткииринге республика бюджединиң акша-хөреңгилери инвестиция программазының составынга бир-ле дугаарында баш бурунгаар көрдүнген. Россияның инвестиция конкурузунга киржиринге төлевилелдерни болгаш бизнес-планнарны ажылдап кылганы — чугула угланыышкын болган, оларны ажылдап кылырынга Москва хоорайның эртемшинчилел институттарын болгаш төлевилел организацияларын киириштирген. Объектилериниң тудугларын доозарынга тендер садыгларының (конкурстарының) практиказын уламчылаан чорук ук тудугларны ажыглалга киириериниң хуусаазын кызырар болгаш смета өртээн чиигедир арганы берген.

1998 чылда 25 миллион немец марка акша азы 320 миллион рубль хемчээлдиг даштыкы чээлини шиңгээдип алган бис, ол чээлини дүк аргыыр болгаш хевис бүдүрер дериг-хереклелдерни садып алырынга тускайлап берген.

Ооң-биле чергелештир, банкылар чээлизи болгаш чоннуң акша-хөреңгилери ышкаш, инвестицияларның ындыг курлавырларның айтырыы чедир шиитпирлеттинмейн турар. Акшаландырар талазы-биле 1998 чылда Россияның Төп банкызының доктаатканы ставканың 30-ден 150 хуу чедир бедик деңнели болгаш чайгылыышкыны ажыл-агый субъектилериниң банк чээлилерин ажыглаар аргазын чок болдурган. Ийе, банкылар боттары-ла ГКО болгаш валюта акша-биле чиижек операцияларны колдуунда чээли-биле хандырбышаан, инвестиция секторундан херек кырында үнгеннер.

Инвестиция сорулгаларынга хамаатыларның акша-хөреңгилерин киириштиреринге эргежок чугула байдалдарны тургузары амдызында база чедип алдынмаан. Ол дээрге, эвээш эвес акша-хөреңги-дир – 1999 чылдың эгезинде банкыларга чоннуң акша-хөреңгилериниң артыышкыны 73 миллион рубль болган. Ынчаарга хуузунда акша шыгжадыкчыларының эргелериниң идегелдиг механизмнери болгаш магадылалдары чок болганының, дүшкен инвестиция компанияларының ажыл-чорудулгазы ажыл чок болу бергениниң уржуунда, чон боттарының шыгжамырларын колдуунда чурталга бажыңнарын, чиик болгаш чүк автотранспортун, валюта акшаны садып алырынче угландырган, валюта садып алырынга чон 1998 чылда 10,7 миллион рубльди чарыгдаан.

Россия Федерациязының хөгжүлде Бюджединиң конкурузунга киржирин эң чугула сорулга кылдыр республиканың Чазаа санап турар. Алгы заводунуң, машина заводунуң, мебель фабриказының техниктиг эде дериишкининге, АТС-МТС-тиң тудуун доозарынга хамаарыштыр төлевилелдери болгаш бизнес-планнарны чогуур негелделерге дүүштүр ажылдап кылган болгаш Россияның Энергетика яамызынга киирген.

Спиртти, эзт консерваларын, эзт аймаандан чиин урулларның аъш-чемин бүдүрер, водканы, минералдыг болгаш ижер арыг сугну кудуп белеткээр, улуг хемчээлдиг тускай фанера шуугайны бүдүрер, мыйыстыг бода малдың кежин болбаазырадып кылыр төлевилелдерни боттандырарынче угланган күрүнелер аразының чээли шугуму-биле инвестициялар тускайлап бээриниң конкурузунга киржир талазы-биле бизнес-планнарны ажылдап кылыры база дугуржуру дооступ турар. Конкурска үндезилээн инвестицияларны чыжырганы үрелиишкин чокка бүрүн болбаазырадырының технологиязын шиңгээдип алырынга, кондитер фабриказының тудуунга, "Тыва даг-дүгү" комбинатты чаартырынга киириштирери кордүнүп турар.

"Каа-Хем" разрезиниң шолүнге хөмүр-даш тывыжының чарыгдалдарын кызырар сорулга-биле хөмүр-даш тывыжының шахта аргазының техник-экономиктиг үндезилээшкинин тургузары, Россияның Энергетика яамызының эрттирери инвестициялар алырының конкурузунга киржири база планнаттынып турар. Хомудашты энерго-химиктиг болбаазырадып кылырының экономиктиг ажыктыын үндезилээр талазы-биле ажылды уламчылаар.

1999 чылда инвестиция политиказының кол угланыышкыннарын Россия Федерациязының Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. А. Густовтуң 1998 чылдың ноябрь 21-де Кызыл хоорайга эрттирген чөвүлел хуралынга чугаалажып көрген, ук чөвүлел хуралдың протоколун боттандырар талазы-биле хемчеглерни республиканың Чазаа бадылаан. Ол хемчеглерни боттандырары республиканың улам ыңайгы социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, ооң бүдүрүлге күчүзүн улгаттырарының, бюджеттиң дотациялыг чоруун кызырарының баазазы болур.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга. Чазактың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары мурнуку чылдарда турганы ышкаш, дорт ажыл-ишчи харылзааларны тургузарының, ооң субъектилеринге эргежок чугула байдалдарны хандырарының айтырыглары болган.

Ол сорулгаларга дүүштүр Моолдуң кызыгаар чоогунда аймактары-биле Тыва Республиканың экономиктиг кады ажылдажылгазының дугайында Россия Федерациязының Чазааның болгаш Моолдуң аразында Дугуржулганың төлевилелин белеткээн, ук төлевилелди 1998 чылдың мартта Улан-Батор хоорайга россия-моол чазактар аразының комиссиязының хуралынга түүлдүг деп көрген. Кызыгаар чоогунуң садыг-экономиктиг болгаш культура кады ажылдажылгазының дугайында Тыва Республиканың Чазааның болгаш Баян-Өлгий, Убса-Нур, Ховди аймактарының чагыргаларының аразында Дугуржулганларга 1998 чылдың ноябрьда В. А. Густовтуң болгаш Моолдуң кызыгаар чоогунда аймактарының даргалары Тыва Республикага кээп чораан үезинде, ат салдынган.

Инвестия берикчилеринге эң-не таарымчалыг байдалдарны тургузар сорулга-биле "Тыва Республикага инвестия ажыл-чорудулгазының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында" хоойлу төлевилелин Чазак белеткээн.

Республика инвестицияларны киириштирер талазы-биле ажыл-чорудулганы улам ыңай идепкейжидер сорулга-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан делегациязы 1998 чылдың январьда АКШ-ка болган "Россияның саң-хөө болгаш инвестиция рынноктары" деп симпозиумнуң ажылынга киришкен. "Enertec" деп электростанцияның, "Suntrec" деп химия индустриязының объектилериниң тудуунга хамаарышкан инвестиция төлевилелдерин Тыва Республиканың Чазаа Германияның Федеративтиг Республиказында ажылдап кылып турар.

Инвестицияның байдалы баксырааны-биле холбаштыр инвестиция төлевилелдериниң элээн кезии Россияда ниитизи-биле безин боттанмайн барган.

Даштыкы садыг саарылгазы АКШ-тың 12,3 миллион доллары хемчээлдиг болган, ооң иштинде даштыкыдан киир садыглаашкын АКШ-тың 11,9 млн. доллары, үндүр садыглаашкын – 0,4 доллар четкен. Тываның бүдүрүлгелери 1998 чылда 7 чурттарның, ооң иштинде АКШ-тың, Германияның, Иранның, Кыдаттың, Турцияның, Украинаның фирмалары-биле садыг-экономиктиг харылзаалыг болган. Моол-биле чаңчыл болган харылзаалар уламчылаан. Дүктү болбаазырадып кылыр даштыкы дериг-хереклелдерни болгаш харылзааның хереклелдерин республикага эккеп алган. Даштыкыже үндүр садыглаарынга алгы-кеш, чиг эдин, дүктү, даг-дүгүн, аъш-чем продуктуларын делгээн.

Даштыкыдан киир садыглаан түүлдериниң тургузуун сайгарып көөрге, отчеттуг үеде бедик технологияларның продукциязын киирип алган бис, оларны ажыглаары республиканың экономиктиг хөгжүлдезинге идигни бээр болгаш даштыкыдан киир садып алырының улам ыңай өзүлдезинге чедирер апаар. 1997 чылдаазы-биле деңнээрге, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың киржикчилерининң саны 1998 чылда өскени илдең болган, оларның иштинден кол черни "Тыва даг-дүгү" комбинат, "Тыва хлебпродукт", "Тыва алгы" акционер ниитилелдер ээлээн.

Кризистиң байдалдарында кол кичээнгей кызыгаар чоогунуң экономиктиг харылзааларының күчүзүн дээштиг ажыглаарынче, Моол-биле болгаш Кыдат-биле бистиң харылзааларывысты улам ыңай калбартырынче угланган турар ужуруг дээрзин Чазак барымдаалап турар. Россия Федерациязынга Моолдуң даштыкы өрезиниң лимидин республиканга тускайлап бээр дугайында айтырыгны Россия Федерациязының Чазаанда амгы үеде сайгарып көрүп турар. Россия Федерациязының мурнунга Моолдуң даштыкы өрезиниң кезээн хандырар эргелиг "Сэрген Мандалт" деп корпорация-биле (Улан-Батор) эргежок чугула дугуржулганар чедип алдынган. Моолдан эзтти, дүктү, дириг малды чорудуп бээр дугайында керээлер чардынган. Көдээ ажыл-агый чиг эдин ажылдап кылык каттышкан бүдүрүлгени тургузар, продукцияны үндүр болгаш киир садыглажыр талазы-биле ажыл кылдыныр турар. Италияның "Каччурри" деп фирмазы-биле каттышкан бүдүрүлгени тургузарынга хамаарышкан ажыл уламчылап келген. Тус черниң чиг эдин ажыглавышаан, эм аймаан бүдүрерин организастааринга хамаарыштыр Индияның "Русан фарма ЛТД" деп компаниязы-биле кады ажылдажылга дугайында протоколга ат салдынган.

Идепкейлиг садыг-экономиктиг аргаларлыг девискээр кылдыр республиканы хөгжүдеринге идигни бээр таарымчалыг экономиктиг байдалдарны тургузар сорулга-биле Кызылдың аэропорт тудуунуң болгаш "Туран" сыын ажыл-агыйының продукциязын "Шилла Ли" деп узбекөрей каттышкан бүдүрүлге садып алырының айтырыгларынга холбаштыр ук бүдүрүлгениң удуртулгазы-биле чугаалажыышкыннарны уламчылаан.

Даштыкы экономиктиг харылзааларның калбарарынга делегей стандарттарынга дүүшкен продукцияның эвээш бүдүрүүшкүнү, бүдүрүлгелерниң санажыр шинээниң куду деңнели, транспорттуң инфраструктуразының кошкаа моондак болуп турары-биле чергелештир, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың эргехоойлу баазазынга хамаарылгалыг айтырыглар база шаптык болуп турарын демделээр апаар.

Девискээрлер аразының харылзаалары. Девискээрлер аразының харылзааларын экижидеринче кичээнгейни эрткен чылын Чазак база угландырып келген.

"Сибирь дугуржулгазы" девискээрлер аразының ассоциациязының хемчээлинге харылзааларны калбартыр болгаш быжыглаар талазыбиле ажыл-чорудулганы уламчылаан. Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар талазы-биле дем каттыштырган ажыл-чорудулга дугайында Тыва, Хакасия, Алтай республикаларның чазактарының аразында дугуржулгаларга болгаш Алтай Республиканың Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга комитеди-биле кады ажылдажылга дугайында протоколга ат салдынган. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Кемерово, Оренбург областарның чагыргаларының аразынга садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура кады ажылдажылгазының дугайында дугуржулгаларның төлевилелдерин белеткээн.

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Москва хоорайның Чазааның аразынга экономиктиг, социал, эртем-техниктиг болгаш культура кады ажылдажылгазының дугайында Чиңгине дугуржулга канчаар күүсеттинип турар дугайында айтырыгны Москва хоорайның Чазааның даргазының бирги оралакчызы В. Л. Ресин 1998 чылдың июньда республикага кээп чораан үеде ооң киржилгези-биле ТР-ниң Чазааның чөвүлел хуралынга чугаалажып корген. Ол дугуржулганың кол түүлдери боттанган. Республиканың уран түүл школазының өөредилге корпузунуң тудуун доозарынга, хөгжүм-шии театрының болгаш күрүне филармониязының сценазының дериг-хереклелдериниң техниктиг эде дериишкининге 4,5 миллион рубльди Москва хоорайның Чазаа тускайлап берген. Тускайжыткан эмнелге дузазын хереглээн аарыг кижилерни эмнээринге, республикадан 5 эмчилерни ординатурага өөредиринге деткимчени база көргүзүп турар. 1999 чылдан эгелеп Москва хоорайның 20 дээди өөредилге черлеринге бюджет сорулгалыг олуттарны тускайлап магадылаар дугайында, Россия найысылалының бүдүрүлгелериниң бараа-нарын республикага мөөңүбиле садар садыын ажыдар дугайында дугуржулгалар чедип алдынган.

Санкт-Петербург хоорайбиле Чиңгине дугуржулга боттанып турар. Паркет шугумунуң дериг-хереклелдери алдынган. Тываның биче хемнеринге микрогидростанцияларны тударының техника-экономиктиг үндезини бадыткаттынган, оларны тударының чаңгыс аай техниктиг толевилелин ажылдап кылган, хемнерниң гидрологтуг байдалын шинчилеп көөрү уламчылап турар.

III. Бюджет, үндүрүг болгаш акша-чээли политиказы

Эрткен чылын саң-хөө кризизиниң берге байдалдарының үезинде Чазак ажылдап келген. Ол дугайында Дээди Хуралдың организастыг бирги сессиязынга июнь 23-те Тыва Республиканың Президентизиниң илеткелинге, Чазактың августа хой киржикчилиг калбак хуралынга тодаргай айтып демделээн. 1998 чылда бюджет дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу хүлээп алдынган, кол кичээнгейни бюджеттиң үндүрүг онаар болгаш орулга баазазын калбартырынче, экономиканың боттуг секторун деткииринче, социал хереглелдерге күрүнеиниң болдунар чарыгдалдарын хандырарынче угландырган.

Кризиске удур хемчеглериниң программазын Чазак хүлээп алган болгаш боттандырган. Ол программаны езугаар чер-черниң саң-хөө органнарының удуртукчуларын, тускай эртемниглерин өөреткен. Бюджеттиң үндүрүг онаар болгаш орулга баазазын калбартырынче, саң-хөөнүң акша-хөреңгилерин камнаарынче, материалдыг чарыгдалдарны кызырарынче, экономиканың боттуг секторун деткииринче, Чазактың болгаш тус черниң ботбашкарылга органнарының аразынга бюджеттер аразының харылзааларын сайзыраңгайыдарынче онза кичээнгейни угландырып келген. Тодаргай түннел чедип алдынган.

Бирээде. Республика бюджединиң улуг дотациялыг бооп турарын барымдаалааш, федералдыг төптен саңхөө дузаламчызы алырының хемчээлин улгаттырар ажылды ийи угланыышкынга доктаамал чорудуп келген. Ол болза "дорт саналганың" чарыгдал баазазынга үндезилээш база федералдыг бюджеттен хөреңги "алырынга" үндезилээш, 1998 чылдың бюджедин камгалааны болгаш федералдыг төп-биле бюджеттер аразының харылзааларын таарыштырар ажылды уламчылааны-дыр.

Тыва Республиканың Президентизи, ооң чөвүлекчизи, Күрүне Думазының депутады Г. А. Салчак бюджеттер аразының харылзааларының концепцияларын ажылдап кылыр талазы-биле Күрдуманың, Федерация Чөвүлелиниң болгаш РФ-тиң Чазааның үш талалыг комиссиязының ажылынга доктаамал киржип келген. Ооң түннели бар. РФ-тиң Чазаа чылдың ортан үезинде бюджеттер аразының Концепциязын бадылаан доктаалды хүлээп алган. 1999 чылдың федералдыг бюджедин чаа арга-биле баш удур тодараткан болгаш РФ-тиң субъектилериниң бюджет орулгаларының кижи бүрүзүнге онааштыр ортумак деңнелин барымдаалаан.

2000 чылдың бюджедин норма-чижек аргазынга үндезилеп, баш удур көөр. Бо арга депшилгелиг болгаш чоптүг, ынчалза-даа республиканга ажык бербес. Республиканың экономиказы кошкак болганда, трансферт аргазы таарышпайн турар болгаш таарышпас-даа. Ынчангаш бюджетти камгалаар болгаш хөреңгини камгалаар талазы-биле РФ-тиң Чазаа болгаш Саң яамызы-биле доктаамал ажылдаар ужурга таварышкан бис. Ооң түннелинде Чазак федералдыг бюджетке девискээрлерни деткиир фондудан 580 млн. рубльди, 95 млн. рубльди девискээрлерни хөгжүдер программаларны акшаландырарынга, бедик дотациялыг девискээрлерге немелде дузаламчы фондузундан 110,6 млн. рубльди, Соңгу чүк районнарынче бараа-ннар сөөртүр талазы-биле чээлилерден 28 млн. рубльди, орук фондузунуң талазы-биле 54 млн. рубльди, инвестициялардан 21,9 млн. рубльди киирерин чедип алган. Федералдыг тускай сорулгалыг оске программалар маңаа хамаарышпас.

Россияның Чазаа саңхөөнүң чедишпейн турарындан, бюджет хүлээлгелерин 26,2 хуу кызырар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Россияның Чазаа болгаш Саң яамызы-биле мындыг байдалдарга ажылдап келдивис. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Россия Федерациязының Чазааның аразында күрүненің саң-хөө байдалын кадыкшыдар болгаш федералдыг бюджеттен дузаламчы көргүзериниң негелделериниң дугайында дугуржулгага ат салган.

Саң-хөө дузаламчызын көргүзер дугайында айтырыгны РФ-тиң Чазак Даргазының мурнундагы оралакчызы турган В. Б. Христенкога август айда чугаалашкаш, шиитпирни хүлээп алган, а октябрьда РФ-тиң Чазак даргазының бирги оралакчызы В.А. Густовка чугаалашкан, ооң түннелинде пенсиялар, бюджет адырының ажылдакчыларының шалың өрезин төлээр хөреңгини федералдыг топтен алган.

580 муң рубль трансферттен Россия бюджединиң орулгаларынга дүүштүр 432,9 млн. рубльди, федералдыг программаларны деткиир 95 млн. рубльден 68,2 млн. рубльди алган бис. Сайзыралы кошкак девискээрлерни деткиир фондуда көрдүнген 110,6 млн. рубльден херек кырында дузаламчы 77,8 хуу болган. Соңгу чүк районнарынче бараа-ннар сөөртүр чээлини долузу-биле алган бис. Федералдыг деңнелден инвестиция хөреңгизи бээри херек кырында соксаан. Ол хирезинде-ле 5,9 млн. рубльди алган бис. Арткан хөреңгини удур-дедир санажылга-биле чорудуп турар.

Чазактың кылып чоруткан ажылдарының түннелинде республика бюджединге акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күселибиле 773,0 млн. рубль кирген, ооң иштинде хууда орулгалардан 161,4 млн. рубль. Күрүненің бюджеттен дашкаар фондуларының хууда орулгалары 425,5 млн. рубль болган. Эргелеп башкарылганың федералдыг органнарын акшаландырарынга 250 млн. рубль кирген. Республиканың бүгү акша орулгалары 1448,5 млн. рубль болган. Республика девискээринге кирген орулгалар 1591,9 млн. рубль четкен.

Ийиде. Чазак бюджет аразының харылзааларын черчерде бот-башкарнылга органнары-биле таарыштырган. Чурттуң бюджединде кордүнген, федералдыг топтен келир саң-хөө дузаламчызын барымдаалап, республиканың 1998 чылдагы бюджедин хүлээп алган. Хууда алыр орулгаларны 20,3 хуу остүрерин ында көрген. Ынчалза-даа бо хемчеглер кредитор өрелерин эвээжедип-даа, дуглап-даа шыдаваан. Бюджеттиң план езугаар карылгазын 150 млн. рубль кылдыр көрген. Хууда орулгаларның херек кырында киргени 70,6 хуу болган. Чыл дургузунда республика бюджединге трансферттер болгаш саң-хөө дузаламчызы-биле катай 773,0 млн. рубль орулга кирген, бо дээрге планның 75,1 хуузу бооп турар.

Кожууннарны, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларны саң-хөө-биле деткииринiң фондузун тургускан. Ону РФ-тиң субъектилерин деткиир федералдыг фондудан болгаш девискээрлерни хөгжүдер талазы-биле программаларны акшаландырар фондудан кирер хөреңгилериниң ниити хемчээлиниң 60,18 хуу хемчээлге көрген. Маңаа дүүштүр муниципалитет бүрүзүнүң үлүүн деңкылдыр тургускан, ол чорук орулгаларның бүгү хевирлериниң 85,7 хуу деңнелинге чарыгдалдарны чаңгыс аай хандырар аргалыг бюджеттерни тургузар арганы оларга берген. Бюджетте чедишпейн барган 14,3 хуу хемчээлди

(Уланчызы 3-кү арында).

Национальная библиотека Республики Тыва им. Аск Чыргын

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ОТЧЕДУ

немелде орулгаларны чыырының болгаш чарыгдалдарны кызырарының күселибиле дуглаарын саналдаан турган. Ынчангаш муниципалитет тургузугларының бүгү бюджеттерин дең байдалга тургускан, орулгаларны, чарыгдалдарны күүседиринге дең аргаларны тургускан.

Республиканың Чазаа кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның чагыргаларыбиле дугуржулгаларга ат салган.

Үште. Бюджеттің орулга кезээн калбартыры-биле экономиканың боттуг секторун, ооң иштинде чурталга тудуун хөгжүдеринге хөренгини үзүп берген.

Дортте. Республика болгаш муниципалитет өнчүзүнүң бюджет четкизинге даңзылаашкынны, бюджет өрезинге реструктуризацияны болгаш бюджет адырынга реформаны чоруткан. Бюджет алыкчыларының реестрлерин тургузарын эгелээн. Маңаа улуг четпестер-илерээн. Аарыг кижилери эвээш, а ажылдакчылары хөй санныг эмнелгелер, уруглары эвээш, кижизидикчилери хөй уруглар садтары илерээн. Школаларга класстарны четчелээр норманы сагывайн турган. Моон түннелди үндүргеш, хемчегларни ап турар.

Беште. Коммунал ачыдуза чедирилгезинде бюджет чарыгдалдарының чарыгдал нормаларын бажыңнарның дөрбелчин метр хемчээлин, одаар үүл дажыглаарының хемчээлин, сугну, чылыгны чарыгдаарының хемчээлин барымдаалап өөренип көрген. Ооң түннелин езугаар комплекстиг хемчеглерни ап турар. Чарыгдалдарның нормаларын, чылыг, электри энергиязы, суг хемчээр санакчыларны тургузуп турар. Хөмүр-дашты чер-черде деңзилеп, ооң шынарын тодарадып турар. Ооң түннелинде материалдыг чарыгдалдар кызырылган, бюджет хөренгизин камнап алган.

Чазак социал адырны камгалап, пенсияларны төлеп, бааза адырларны кышка белеткеп шыдаан. Ынчанмыже республика саң-хөөнүң аар кризизинге таварышкан.

Бюджетте турарларның ноябрь, декабрь айларда шалыңын төлевээн. Уруглар пособиелеринге өре 190,8 млн. рубль четкен. Ооң иштинде өскүс уругларның июль айда пособиезин төлевээн. Экономиканың бааза адырларынга өре 177 млн. рубль. Бүгү деңнелдерниң бюджет өрези 683,8 млн. рубль четкен, бо дээрге 1997 чылдыындан 1,7 катап хөй бооп турар.

Бо 1999 чыл оон-даа дүшкүүрлүг болуру илдең.

Ниити Россияда саң-хөө байдалы нарын-даа болза, "дорт саналга" аргазы-биле санаан саң-хөө дузаламчызы көргүзер талазы-биле республика бюджединиң мурнунга федералдыг бюджет бодунуң хүлээлгезин долу күүседиптер турарын федералдыг деңнелге чедип алыры, федералдыг программаларны акшаландырарынга көрдүнген хөреңгини планда көрдүнгенин езугаар үзүп бээрин чедип алыры, бюджет чээлизи 310,5 млн. рубльди үндүр бижиирин чедип алыры эргежок чугула.

1999 чылдың бюджет политиказының кол сорулгазы болза, республика бюджединге орулгаларны өстүрүп тургаш, ыяап-ла болу бээр чарыгдалдарны саң-хөө күрлавырлары-биле хандырары болур.

Республиканың Чазаа хээли алыр, саттынар чоруктар-биле, саң-хөө адырынга хажыдыышкыннар болгаш хоралыг хөделиишкиннер-биле демисел чорударының хемчеглерин ап турар. Бо сорулганы күүседири-биле күрүне чагыларын конкурс езугаар чорудуп, бюджет хөреңгилерин болгаш чээлилерни берип, тендер садыглаашкының эрттирип келген. Чөпшээрел бээрин сайзыраңгайжыткан. Берип турар чээлилерге күрүне магадылалдарын бээрин чурумчуткан. Ол дугайында шиитпирлерни үүгле чазак хуралынга хүлээп ап турган. Чазак кежигүннери боттарының орулгаларының болгаш өнчүзүнүң дугайында декларацияларны киирген.

Республика Президентизиниң чалаанын езугаар бир ай дургузунда Федералдыг Хуралдың Саналга палатазының бөлүк специалистери республикага ажылдаан. Олар 1996-1997 чылдарда республика бюджединиң күүселдезин хынаан. Бюджет күүселдезинге шыңгыы хажыдыышкыннар болбаанын ук бөлүктүң ажылының түннели херечилээн.

Хамаарышпас аудиторларның ажылы элээн догүй берген. Бухгалтер учедун делегей стандарттарынче шилчидери эгелээн.

Мурнунда берген чээлилерни дедир эгидер талазы-биле хемчеглерни Чазак ап турар. Бо талазы-биле 157 муң рубль өрелерни эгиткен ТР-ниң Арбитраж судунда 2 млн. рубльдиң 14 хөрээн белеткээн. Суд шиитпирин күүседир черлерже 1,9 млн. рубль түннүг 21 херекти дамчыткан, 0,4 млн. рубльди эгиткен.

Республиканың яамыларында болгаш ведомстволарында, хоорайлар болгаш кожууннар чагыргаларында, бүдүрүлгелерде болгаш бюджет адырының албан черлеринде саң-хөө хажыдыышкыннарын база соора ажыглаар чоруктарны сойгалаар талазы-биле ажылдарны идепкейжиткен. Контроль-ревизия эргелеги 411 ревизиялары болгаш хыналдаларны чоруткан, ооң түннелинде 49 млн. рубльди, ооң иштинде ТР-ниң бюджет хөреңгизи болур 25,1 млн. рубльди чогуур сорулгаларынга ажыглаваанын илереткен, 0,9 млн. рубльдиң акшазы болгаш материалдыг үнелиг үүлдери четпээнин сойгалаан. Дедир эгиткен карылганың түңү 1,6 млн. рубль болган (бурыулуг кижилерден 239 муң рубльди дедир эгиткен). Тыва Республиканың бюджединге немелде төлевир 317 муң рубль кирген. Бюджеттен дашкаар фондуларга немелде төлевир кылдыр 3,6 млн. рубльди шилчиткен.

Каражазының түңү 43,3 млн. рубль түңнүг 72 ревизияның болгаш хыналданың материалдарын истелге органнарынче шилчиткен, ооң иштинде ТР-ниң бюджет хөреңгизи 28 млн. рубль кирген. 39 кеземче херектерин оттурган, албан-дужаалдыг 51 кижини сагылга-чурум болгаш материалдыг харыысалгага киирер дугайында ревизиялар болгаш хыналдалар түннелдерин езугаар 31 шиитпирни хүлээп алган.

Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы республика бюджединден 0,7 млн. рубльди, ооң иштинде мал продукцияларынга дотация хөреңгизи 0,6 млн. рубльди чогуур сорулгазынга ажыглаваан.

Кызыл хоорайның муниципалитет өнчүзү эргелеп башкарар комитеди хуужудулгадан болгаш аренда төлевиринден кирген акшаны бюджетче шилчидер үеде норма-чижекти хажыткан. Ооң түннелинде бюджетче 4 млн. рубльди, ооң иштинде хоорай бюджединче 3,8 млн. рубльди чедир шилчитпээн. Ак-Довурак хоорайда чурталга-коммунал ажыл-агыйының муниципалитет бүдүрүлгези кылбаан септелге, төлевилел ажылдары болгаш транспорт чарыгдалдары дээш 3,8 млн. рубльди артыкка төлээн. Респсихэмнелге 1,8 млн. рубльди соора төлээн. Бо материалдарны Чазактың хуралынга чугаалажып көргеш, истелге органнарынче дамчыткан, контрольда турар.

Үндүрүг политиказын үндүрүг чыылдаларын көвүдериннче болгаш республика бюджединиң орулга кезиинге хууда орулгаларны өстүрерин хандырарынче угландырган.

Чазак 8 хоойлу төлевилелдерин болгаш 12 нормачижек актыларын база доктаалдарын ажылдап кылгаш, Дээди Хуралче чоруткан. Хууда орулгаларны 228,3 млн. рубль түңнүг тодараткан азы бюджеттің орулга алыр кезиинин 25,3 хуузу бооп турар.

Ону чедип алыры-биле үндүрүг отчеттарынга, хууда кижилернің орулгаларының дугайында декларацияларга, документалдыг хыналдаларны, сайгарлыкчы ажылчорудулга кылып турган, үндүрүг органнарынга учетка киреринден ойталап турарларга, контроль-касса машиналарын ажыглаарындан ойталап турар кижилерге, арага продукциязын бүдүрер болгаш сайгарар талазы-биле доктааткан хоойлуну сагывайн турар кижилерге хамаарыштыр хыналдаларны чоруткан. Юридиктиг албан черлериниң, хамаатыларның садыг черлеринге рейдилер кылып, хынааш, үндүрүглерни төлеп, садыг чурумун сагып турарын ыяк хынаан. "Ак" болгаш "Шивилиг" хыналда-эрттирилге черлерин дамчыштыр республикаже киир соорткен бараааннарны киир бижип, үндүрүглерни төлеп турарын хынап келген. Үндүрүг толекчилериниң бюджетче толевирлерин банкыларның чогуур үезинде күүседип турарын доктаамал хынап келген.

Бюджетке бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның өрелерин кызырар сорулга-биле өрелерни реструктуризастаар, өрелерни төлээрин соңгаарладыр, албадап төледир, өрелерни удур-дедир санажылга болгаш натура-биле төлээр, 1997 чылдың өрелерин соңгаарладыр хемчеглерни алган.

Үндүрүг хоойлужудулгазын хажытканы дээш саңхөө кызагдаашкынын киириштир 67,6 млн. рубль үндүрүглерни болгаш ыяап-ла кылыр төлевирлерни бюджетче чедир шилчиткен, азы 1997 чылдаазындан 13 хуу хөй болган. Бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан 79,6 млн. рубльди тырткаш, өрезин дуглаан, бо дээрге, республика бюджединге кирер үндүргүнүң 49,6 хуузу бооп турар.

Чурттуң бюджет болгаш банк системазында кризис өске-даа чамдык чөптүг чылдагааннар база үндүрүг органнарының ажылын организастап турарында четпестер бүгү деңнелдерниң бюджеттеринге үндүрүглер болгаш чыылдалар чорударынга багай салдарны чедирген.

1998 чылда республика бюджединге кирген үндүрүглерниң түңү 161,4 млн. рубль болган. Чер-чер үндүрүглериниң болгаш үндүрүгге хамаарышпас орулгаларның планын күүседкен. Бюджет орулгаларының үлүү үлетпүрге 18,4 хуу, транспортка болгаш харылзаага – 12,1, тудугга – 9,2, садыгга болгаш хөй-ниитиниң чемненилгезинге – 11,3, хандырылга-саарылга ажыл-чорудулгазынга – 5,4, чурталга-коммунал ажылагыйынга – 1,4 хуу болган. Арткан 51,3 млн. рубль (31,7 хуузу) олча-ажык үндүрүүнге хамааржыр.

Үндүрүглерни болгаш өске-даа ыяап-ла кылыр төлевирлерни киириериниң чыл даалгазын үүгле Ак-Довурак хоорай күүседкен, Чеди-Хол, Бай-Тайга, Чаа-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннар 39-52 хуу күүседкен.

Ниитизи-биле 1997 чылдың деңнелинге бодааарга, үндүрүглер чыылдазы 14,7 хуу кызырылган. Кызылдың пиво заводу акциз езугаар 1997 чылда 47 муң декалитр арага продукцияларын бүдүрген болза, эрткен чылын үүгле 5 муң декалитрни бүдүрген. 1998 чылдың төнчүзүнде орулгалыг бүдүрүлгелерниң саны 24,8 хуу, а оларның алган орулгаларының түңү 1997 чылга деңнээрге, 14,5 млн. рубльден 6,1 млн. рубль чедир кызырылган. Үндүрүг онаарының бөдүүнчүткен системазының хоойлужудулга баазазы сайзыраттынмаанындан чидириг 1,4 млн. рубль болган.

Экономика болгаш бюджет адырларынга шалыңны чогуур үезинде төлевейн турарындан, хууда кижилерден олча-ажык үндүрүүн бюджетче киирери саадап турар. 1999 чылдың январь 1-де бо өре 213,8 млн. рубль, азы 20,5 млн. рубль үндүрүг кирбээн бооп турар.

1998 чылдың планын күүседип турар үеде янзы-бүү болгаш чер-чер үндүрүглериниң, чыылдаларының талазы-биле 8,1 млн. рубль азы 29,4 хуу хөреңги бюджетче кирбээн. Ооң кол чылдагааны болза, 1998 чылдың январь 1-ден республикага болгаш Россияга транспорт үндүрүүн болгаш чер-черниң 8 хевириниң үндүрүглерин, а Кызыл хоорай чагыргазы тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының 6 хевирин солааны-биле холбашкан.

Чыл төнчүзүнде 36 млн. рубльди чедир чыгбааны илерээн.

"Ак", "Шивилиг" хыналда-эрттирилге черлерин дамчыштыр алган бараааннар талазы-биле садыг адырының организацияларының бюджет-биле санажылгалары дээш үндүрүг органнарының, үндүрүг полициязының болгаш ИХЯ-ның хыналда ажылы кошкак бооп арткан. Бо черлерни дамчыштыр 5887 юридиктиг албан черлери болгаш хуу кижилер бараан эрттирген турда, үндүрүг инспекциялары оларның үүгле 1080-ин азы 18 хуузун хынаан. Үндүрүг инспекциялары 1998 чылда хамааты сайгарлыкчыларның орулгаларының дугайында киирген декларацияларының 35 хуузун хынаан. Бо ажыл ыланғыя Кызыл хоорайда дыка багай. Хыналда черлерин дамчыштыр эрткен бараааннар талазы-биле материалдарның 76 хуузун хоорайның үндүрүг инспекциязынче чоруткан турда, ооң үүгле 10 хуузун хынаан. Сайгарлыкчыларның бергени 2634 декларацияларындан 8 хуузун хынаан. Бо хыналдаларның түннелин езугаар 3 млн. рубль үндүрүглерни чедир шилчиткен.

Үндүрүг органнарының кошкак контролюнуң түннелинде, садыг бүдүрүлгелериндеи бюджетче бүгү үндүрүг чыылдаларының үүгле 11,3 хуузу кирген, ынчаарга Россияның өске девискээрлериндe ындыг чыылда 30 хуу болгаш оон ажып турар.

1999 чылдың январь 1-ден эгелеп Россияның Үндүрүг кодекизиниң бирги кезээ күштүг бооп эгелээн. Бараан бүдүрүкчүлериңе үндүрүг үүргезин чавызадырын ында көрген. Чер-чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының 16 хевирин солуурун ук кодексте айыткан.

1999 чылда үндүрүг политиказының талазы-биле кол сорулга болза, күүсекчи эргечагырганың бүгү органнарының деңнелинге хууда орулгаларны өстүреринің аргаларын дилеп тывары, өнчүнүң хевири хамаарылга чокка организация бүрүзү, ажылдап шыдаар хамааты бүрүзү, ажылдап шыдаар хамааты бүрүзү хууда орулгаларын тургузарынга идепкейлиг киржиринге контрольду хандырары болур.

Чазактың ап турар хемчеглери республикага боттускайлаң 3 банк болгаш 50 ажыг филиалдар база салбырлар кирип турар банк системазын хевээр арттырар арганы берген. Олар 248 муң агар саннарны, ооң иштинде организацияларның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң 6,4 муң агар саннарын хандырып турар. 1998 чылда санажылга операцияларының ниити түңү 1467 млн рубль болган, туда 1055 млн. рубльди чонга берген.

Эрткен чылын республиканың чээли организацияларын ажык хевириниң акционер ниитилелдери кылдыр эде организастаан. Эрткен чылдың баштайгы чартыында чоннуң боттуг орулгаларының өзүп турарын барымдалааш, банкылар чоннуң шыгжамыларын хаара тудар ажылды идепкейжиткен, август 1-де оларның өзүлдези 5 млн. рубль четкен. Юридиктиг албан черлериниң агар саннарында хөреңги көвүдээнинден, ол үеде банкыларның саң-хөө курлавыры өскен болгаш сөөлгү ийи чылдың үстүү деңнелинге четкен.

1998 чылдың август 1-де банкыларда мөөңнеттинген саң-хөө курлавырларының ниити түңү 137 млн. рубль четкен, оларның иштинден саң-хөө рыноктарында 38 млн. рубльди, бизнес болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулгада – 27, санажылгалар адырында – 41, чонга чээлилерге – 3 млн. рубльди мөөңнээн.

Үндүрүг орулгаларын күүсетпээнинден болган саңхөө кризизиниң түннелинде болгаш ооң соонда Россияның Чазааның Күрүненің хөреңги хүлээлгезин төлээринден ойталаанының ужурунда биргиээлчегде "Тыва чээли" коммерция банкызы, Ажаалга банкызының филиалдары, "СБС-АГРО" банк качыгдаан, олар хаара туткан хөреңгиниң хөй кезиин Россияның Чазааның өре хүлээлгелеринге киирген турган.

Республиканың Чазаа шыгжадыкчыларның ортузунга мөгүдээшкин болдурбазы-биле организастыг чамдык хемчеглерни алган. Шыгжадыкчыларны акшазын Ажаалга банкызынче шилчидериниң негелделерин чогуур үезинде дугуурушкан. "Тыва чээли" банкының шыгжадыкчыларын Ажаалга банкызынче шилчидеринге дуза каткан. Сөөлзүредир Ажаалга банкызынга саң-хөө дузаламчызын көргүскен, чонга акша үндүрүп бээринге дүшкүүрлүг байдалды дүжүрген.

Август кризизиниң соонда чээли организацияларының курлавырларының ниити хемчээли 20 млн. рубльге кызырылган, ооң иштинде чоннуң шыгжадылгаларының артыын эвээжедири 5 млн. рубль болган. 1998 чылда банкыларның каражазы 14 млн. рубль четкен, Москва банкыларының филиалдары: Ажаалга банкызынга – 6 млн. рубль, "СБС-АГРО-га" — 8 млн. рубль болган.

1998 чылда республикага акша эмиссиязы 908 млн. рубль болган, а 1997 чылда 1100 млн. рубль турган. Чээли организациялары боттарының касса курлавырларының күсели-биле республиканың туда акшага хереглелин 13,9 хуу хандырган, а 1997 чылда 10,4 хуу турган.

Бо-ла үениң дургузунда республика банкыларынга касса чыылдазының кол үндезини болур бараан сатканындан кирер акша 2,5 млн. рубльге кызырылган, азы 92,3 млн. рубль болган. Пассажир-транспорт аргыжылгазындан 3 млн. рубль кирген, янзы-бүү ачы-дуза көргүзүп турар бүдүрүлгелернии 1,3 млн. рубльге өскен.

Банкыларның саң-хөө байдалы баксырап турза-даа, 21 млн. рубльдиң, ооң иштинде экономиканың боттуг секторунга 17,8 млн. рубльдиң чээлилерин берген.

Дотацияның улуг бооп турарындан "СБС-АГРО" болгаш Ажаалга банкыларының девискээр аайы-биле филиалдары чээли алыкчыларынга чээли бээринің айтырыгларын бот-тускайлаң шиитпирлээр эрге чок турган. Бот-тускайлаң чээли организацияларының саң-хөө баазазы идепкейлиг чээли политиказын чорударынга белен болган. Моон ужурунда республиканың Чазаа банк системазынга реструктуризация үезинде "Тывасоцбанк" КХН-ниң эде тургускан баазазынга "Тыва Республиканың Улус банкызын" тургускаш, ону чөленгииш банк кылдыр чарлаан. Чоокку үеде ооң устав капиталының хемчээлин акцияларның ийиги эмиссиязының күселибиле улгаттырарын көрүп турар. Биргээр чугаалааргa, банк болгаш чээли системаларының кризизи уламчылап турар. Рубль үне чокталып турда, Чазак банкыларга төлевирлер кризизин шиитпирлеп шыдаан.

Чазак акша эмиссиязының эмин эрттир улгадырын болдурбас, садыг болгаш өске-даа организациялар банкыларга акша дужаар дүрүмну сагыыр, экономиканың боттуг секторунга чарыгдалын дүрген эгидер төлевилелдерге чээли бээр портфелди долдурар талазыбиле хемчеглерни алыр.

IV. Экономиканың боттуг секторун хөгжүдери

Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери берге болгаш чөрүшкек байдалдарга ажылдап келген. Чыл дургузунда хереглекчилерниң төлежир аргазы чавыс, төлешпес чоруктарның кризизи, саарылга хөреңгилериниң чедишпези азы чогу, инвестициялар хемчээлиниң дыка чавыс байдалы чижектиг таарышпас барымдаалары хөй бооп турган.

Үлетпүрнүң кол бүдүрүлгелериниң ажылының түннелдерин республика Чазаанга үргүлчү чугаалажып, бүдүрүлгелерни саң-хөө-биле деткииринің хемчеглерин ап келген. Үлетпүр бүдүрүлгелерин хөгжүдер талазы-биле бирги ээлчегде чорудар ажылдарның дугайында: 1998 чылда үлетпүр продукцияларын бүдүрер талазыбиле баш удур көрген хемчеглерни күүседирин хандырар хемчеглер, "Тыва дагдүгү" комбинатка, "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайынга, өске-даа бүдүрүлгелерге баш удур көрген хемчеглерни күүседирин хандырар талазы-биле доктаалдарны чазак хүлээп алган. Хөгжүлде бюджединиң күсели-биле күрүне деткимчезин алгы заводунга, Кызылдың эзт комбинадынга, пиво заводунга, мебель фабриказынга көргүскен, а электродтар бүдүрер талазы-биле "Септелге" деп бүдүрүлгеге 1,2 млн. рубльди берген. Тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң социал адырның албан черлеринге продукциялар бээри көвүдээн.

Хой кежинден тон дааараар фабриканың ажыглалга киирген күүлерин шиңгээдип алыр, алгы заводунга бүдүрүлге хемчээлин катап тургузар, машина заводунга, мебель фабриказынга күүлерни долу ажыглаар, ыяш болбаазырадып кылыр, аъшчем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринге продукция бүдүрерин көвүдедир талазы-биле хемчеглерни алган. "Тыва алгы" КАН-ның дүк аргыыр, будуур болгаш хевис кылыр черлеринге дериг-хереклерни эптээрин дооскан.

Үлетпүрге хамаарышпас бүдүрүлгелерниң чанында дузалал бүдүрүлгезин киириштир үлетпүр продукциязының хемчээли 398,5 млн. рубль болган. Амгы өртектер-биле ол 3,9 хуу, а 1997 чылдың деңнели-биле алырга, үлетпүр продукциязынга тургустунган өртек индекизин езугаар 100,2 хуу өскен. Бүдүрген продукцияның физиктиг хемчээлиниң индекизи 1997 чылда 86,4 хуу турганындан 95,5 хуу чедир улгаткан.

1998 чылдың июль айдан эгелеп, үлетпүр бүдүрүлгезиниң бадыышкыны кызырлып эгелээн, июнь болгаш ноябрь айларда өзүлде дедараалаштыр 21,7 болгаш 2,4 хуу өскен. Үлетпүр продукциязының баш удур көрген хемчээлин 2 хуу ажырган.

Одалга-энергетика комплекизиниң продукциязын санаваска, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли хөмүр-даш болгаш чылыг энергиязынга камналга болганындан 20 ажыг хуу өскен. Алдын тывыжы 11,9 хуу, электри энергиязын бүдүрери – 16,1, демир-бетон кылыгларын бүдүрери – 20, макарон кылыгларын бүдүрери – 40, бирги категорияның эъдин болгаш субпродуктуларын бүдүрери – 62,5, мал үзүн кылыры – 16,7, ногаа консерваларын бүдүрери – 70 хуу, комбикорм бүдүрери 3,2 катап өскен.

Республиканың аъш-чем үлетпүрү амгы өртектер-биле 87,6 млн. рубльдиң продукцияларын бүдүрген. Хлеб, кондитер кылыглары бүдүрери эрткен чылга деңнээрге, 7,3 хуу өскен.

Бүдүрүлге хемчээлин өстүрерин 17 бүдүрүлге: "Тыва даг-дүгү" комбинат, Кызылдың эзт комбинады, "Макарон үлетпүр" күрүне бүдүрүлгези, "Тыва мебель" КХАН, алгы заводу, машина заводу, ЯФ 306/1, "Ойна" артель, "Тыва алдын" күрүне бүдүрүлгези, "Тыва алгы" КАН, Ырбанда ыяш үлетпүр ажылагыйы болгаш өске-даа черлер чедип алган.

Ооң-биле кады чамдык бүдүрүлгелерниң турум ажылдаарын чедип албаан. Эң улуг бадыышкынны ыяш, ыяш болбаазырадыр болгаш далган-крупа бүдүрер, металл ажылдап кылыр үлетпүрге болдурган. Кызылдың пиво заводу, Улуг-Хем ыяш ажылагый чери, Кызылдың дааранылга фабриказы КХН, хлеб заводтары бүдүрүлге хемчээлин бадырарын уламчылаан. "Тыва даг-дүгү" комбинат чыл дургузунда үүгле 4,5 муң тонна даг-дүгүн бүдүрген. "Тыва" артель алдын тывыжының талазыбиле доктааткан чөпшээрелин 32 килограммга чедир күүсетпээн. Хой кежинден тон дааараар фабрика 5 млн. рубльдиң продукциязын чедир бербээн. Карылгалыг бүдүрүлгелерниң саны көвүдээн.

Тыва Республиканың Чазаа үлетпүр талазы-биле дараазында кол угланыышкыннарны мурнадырын чугула деп санаан:

Бирээде. "Тыва алгы" КАН-да тургускан бүдүрүлге күүлериниң ажыктыг ажылдаарын хандырар. Хой кежинден тон дааараар база дүк аргыыр болгаш хевис кылыр бүдүрүлгелериниң саарылга хөреңгилериниң айтырыгларын шиитпирлээр.

Ийиде. 1999 чылда алдынтывыш үлетпүрүнге алдын тывыжын 1 тонна чедирер, руда алдынын шиңгээдип алырын эгелээр.

Үште. Федералдыг бюджет хөреңгизин ажыглап тургаш, "Тыва даг-дүгү" комбинаттың ажылын чогумчудары чугула угланыышкын.

Дортте. Алгы заводунуң, машина заводунуң, мебель фабриказының чаартылгаларын боттандырары.

Бааза адырлар. Тыва Республиканың Чазаа экономиканың бааза адырларының бүдүрүлгелериниң демниг хөделиринче кичээнгейни доктаамал угландырып келген. Ханы харылзааларны тургускан, чылыг, электри, газ хандырылгазын үзүктелдирбес, энергияны камнаар, оруктарны эки тургузар, хөмүр-даш тывыжын улгаттырар, оларны Россияның Одалга, энергетика яамызының, "Россияның чаңгыс аай энергетика системазының" акционерлиг ниитилелиниң, Россияның ФЭК-тің, Россияның харылзааның күрүне комитединиң, Федералдыг орук албанының талазындан акшаландырар айтырыгларже кичээнгейни салып келген, салыр-даа. Одалга-энергетика комплекизинде ажылдарны хүн бүрүде таарыштырар чазак комиссиязын тургускан. Чазактың хуралдарынга адырның айтырыгларын неделя санында чугаалажып турар. "Ниити ажыглалдың деңнели-биле алырга, үлетпүр продукциязынга тургустунган өртек индекизин", "1999-2000 чылдарда Тыва Республикага орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарының", "Улусчу телефон" программаларын бадылаан.

Одалга-энергетика комплекизиниң бүдүрүлгелериниң ажылдаарынга монополизацияның бедик чергези, бот-бодунуң хүлээлгелерин хажыдары, хоойлужудулганорма-чижек хандырылгазының сайзыраңгай эвези шаптык кадып турар. Электри энергиязын садып алыры чыл дургузунда 3,7 хуу өскен. Кызыл хоорайның 14 бүдүрүлгезинде чылыг энергиязы хемчээр санакчыларны тургусканындан чарыгдалдарны 22 хуу кызырган. Чылыг энергиязынга ортумак тариф өртээн 5,7 хуу кызырган. ЧЭТ-тің, коммунал одалга чергелериниң, чылыг дамчыдар чергелериң септелге, катап тургузуушкун ажылдарын чогуур үезинде кылган. Республиканың кышкы үеде чылыг хандырылгазын күүсеткен.

Ынчалза-даа Чазактың бо адырны хөгжүдер талазыбиле инициативаларын долу боттандырып шыдаваан. Иштики рынок удур-дедир санажылгаларны кылбас байдалда ажылдап турар, отчеттуг чыл дургузунда чылыг болгаш электри хандырылгазынга 59 млн. рубльдиң чээлизин берген. Кызыл ЧЭТ-ти калбартыр база энергия камналгазының талазы-биле чамдык төлевилелдерни акшаландырар программаларны күүсеткен. Дамчыдар черлерде электри энергиязының чидирии 21 хуу болган, бо дээрге норма деңнелинден ийи катап хөй бооп турар. Республиканың чедери берге кожууннарни электри энергиязы-биле хандырарының чамдык объектилерин тудары эгелевээн. Саяно-Шушенское ГЭС-тен электри энергиязын чиик өртек-биле садып алырының айтырыын шиитпирлевээн. Бо айтырыгны 1999 чылда шиитпирлээр.

Хөмүр-даш үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери хереглекчилерже 501 муң тонна хомүр-дашты азы ооң мурнундагы чылдаазындан 10 хуу эвээшти чүдүрүп чоруткан. Республика хереглелин хандырып шыдаар хөмүр-даш курлавырлыг черни белеткээн. Хөмүр-даш каъдының кырын чазып, чайладыр ажылдың хемчээлин 37,2 хуу улгаттырган. Чазактың инициативазын езугаар "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы конкурс езугаар техниктиг эде чепсегленнишкинге 6 млн. рубльдиң инвестиция чээлизин алган. Технологтуг тос дериг-хереклерни садып алган.

Бүдүрүлгеде агартыр арга чок чарыгдал-шүүделдер бар, ол ышкаш улуг хемчээлдиг шалың төлеп турарындан, Россияның тариф дугуржулгазынга дүүшпес күүлдер тыптып турар. 1999 чылда Чазак Россияның Одалга, энергетика яамызы-биле кады бүдүрүлгеде көвүдеткен чарыгдал-шүүделдерни кызырар, хөмүр-даш шахтазының тудуунга чазактар аразының чээлизин бээр. Хөмүр-дашты суук одалга кылдыр болбаазырадыр арганы өөренип көөрүн уламчылаар.

Харылзаа. Республикада 34,9 муң номерлиг автоматтыг 50 телефон станциязы, 60 факсимиль тургузуглар ажылдап турар. "Сименс" фирманың дериг-хереклерин эптээринге 12,3 млн. рубльди шиңгээдип алган.

Республиканың көдээде чонун радио дамчыдылгазыбиле хандырар дээш кыска чалгыгга ажылдаар дамчыдыкчыны эде кылырын дооскан. Телеграф харылзаазының ажылдаарын экижиткен. Почта харылзаазы 10 млн. рубльдиң орулгаларын алган.

Ооң-биле кады харылзаа чепсек-хереклерниң техниктиг деңнели чавыс бооп артпышаан. 5,8 муң номерлер хоорайлар аразының автоматтыг харылзаазынче ам-даа кирбээн. Ажылдавайн турар номерлерниң саны чыл дургузунда 11,8 хуу чедир өскен. Телефон тургустуруп алыры-биле хамаатылардан кирген 3,9 муң билдириишкиннер харыы чок арткан. Телевидение дамчыдылгазының хандырылгазы ийи программада 93,2 хуу, үш программада — 49,2 хуу бооп турар.

Транспорт. 1998 чылда транспорттуң бүгү хевирлеринге чүүк сөөртүлгезиниң хемчээли 7,9 хуу кызырылган.

Хереглел рыногу. Россия Федерациязында өөскээн социал-экономиктиг бергедээшкиннер республиканың хереглел рыногунга дыка багай салдарлыг дегген.

1998 чылга чедир байдал шору чогумчалыг, аъш-чемдаа, үлетпүр-даа бараааннары хөй турган. Хереглел бараааннарын база араганы мөөңнеп садарының рыногун организастаары экижип орган. Ындыг бүдүрүлгелерниң саны үш катап өскен.

Арага садыглаашкынынга база эки өскерилгелер болган. Арага шимчээшкинин көөр күрүненің чаңгыс аай бүдүрүлгезин, компьютер баазазын тургусканы, маркалаашкын кылып эгелээни, хыналда органнарының демниг ажылдаары 1998 чылдың февральдан эгелээш чажыт саарылгадан 53,5 муң декалитр араганы уштуп алыр арганы берген, ооң ачызында бүгү деңнелдерниң бюджеттеринге 2 млн. рубль немей кирген. Үүрмектеп садыглаар биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң хөй кезии херек продукцияны тус черниң мөөңнеп садып сайгарар черлериндeн ап турар апарганындан туда санажылга чок сайгарылганың үлүү көвүдээн, хереглел рыногунга акша-хөреңги дагын эргилип турар апарган. Садыг бүдүрүлгелери ажылдап алган акшазын бодунуң бүдүрүлгелерин чаартырынче база чаа черлерни ажыдарынче салып эгелээн, чижээ, майонез, колбаса, кондитер кылыгларын бүдүрер черлерни ажыдып турган. Ниитининң чемненилге адыры бут кырынга туруп орган. Мурнунда карылгалыг турган ындыг бүдүрүлгелерни садыг бүдүрүлгелериниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле садып алган болгаш чаарты эде дерээн.

Августа болган саң-хөө кризизи хереглел рыногунга берге айтырыгларны тургускан. Бараан-биле хандырылганың эптиг турган системазы сандараан. Бараааннарны киир сөөртүү эвээжээнинден, олар хөй янзы эвес апарган. "Девидээшкинниг хереглел" ужун бараааннар курлавыры дыка эвээжээн. Садыг бүдүрүлгелериниң саарылга хөреңгилери-биле хандыртынганы 50 хуу (көдээ черлерге – 30 хуу) чедир кудулай берген. Бараанны садары-биле алгаш, ооң соонда санажыр негелде езугаар ону садары дыка кызырылган.

Өртектерниң барымдаа чок өзүлдезин болдурбас дээш, Чазак элээн каш хемчеглерни база чер-чер чагыргаларынга сүмелерни ажылдап кылган. Чугула хереглелдің бараааннарынга садыг немелдезин түр кызыгаарлаан. Үүрмек садыг кылып турар бүдүрүлгелерниң ыяап-ла сагыыр ужурлуг ассортимент даңзызын доктааткан. Мөөң база үүрмек садыглаашкын кылып турар черлерге өртектерни канчаар тургузуп, доктаадып турарын, бараан курлавырларының өртээн улгаттыр санай бербезин дээш, хыналдаларны кылгылаан. Чугула хереглелдің бараааннарының өртээн неделя санында харагалзап турган. Алдынган хемчеглер ачызында чугула хереглел бараааннарының өртектери августа шоолуг өспээн. Амгы үеде даштыкыга бүдүрген бараааннар садары эвээжеп чурт иштиниң бараааннары хөй саттынып турар апарган.

Кожа девискээрлерде өртектерниң аажок аартааны, эзт болгаш оон кылган продуктуларга хереглелдиң өскени республикадан дашкаар эзтти хөйү-биле үндүр сөөртүүнге, Тыва иштинге өртектерниң улгадырынга чедирген. Эзт рыногунда байдалды чогумчудары-биле Чазак лицензиялаашкынны киирген, ооң соонда бистен эзт үндүр сөөртүүн түр када кызыгаарлаарын доктааткан.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы 1998 чылда 811,2 млн. рубль, ооң иштинде хереглел кооперациязынга 42,6 млн. рубль болган. Аъшчем бараааннарынга хамаарыштыр ол 3,3 хуу өскен.

Чонга төлевирлиг ачыдуза чедирери 1998 чылда 215,1 млн. рубль болган, азы 9 хуу өскен. Амыдырал хандырылга, коммунал болгаш эмнелге, пассажир транспортунуң база харылзааның ачыдузазы кызырылган.

Отчеттуг чылда хереглекчилер кооперациязының ролюнуң кудулап бадарын доктаадып шыдаваан. Рыноктуң колдуг кезээн организаставаан, ала-чайгаар са-

(Уланчызы 4-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ОТЧЕДУ

дыглаашкын ээлеп турар, ынчангаш туда акша республикадан дашкаар үнүп турар. Аҷы-дуза чедирип турар хуу кижилерниң хөй кезиинде бүрүткел, лицензия чогундан үндүрүглер төлевейн турар.

1999 чылда мөөн садыглаашкынны хөгжүдер, кудумчуга садыглаашкынны, арага рыногун чурумчудар талазыбиле эгелээн ажылды уламчылаары эргежок чугула. Хереглел кооперациязының белеткел болгаш бүдүрүлге ажылын катап тургузар, саңхөөзүн экижидер апаар. Тываның бодунуң бараан бүдүрүкчүлери биле садыг бүдүрүлгелериниң аразында сырый кады ажылдажылганы хандырары эң чугула сорулга болуп турар, ооң сорулгазы ниити бараан саарылгазынга маңаа бүдүрген барааннарның үлүүн көвүдедири болур. Республикага амыдырал хандырылга адырын хөгжүдериниң программазын ажылдап кылыр.

* * *

Боттуг экономикада ажыл-керектің байдалын сайгарарын доозуп тура, алдынган хемчеглер түңнелинде экономикада чогумчалыг үүлдер көстүп келгенин республиканың Чазаа демдеглеп тур. 1998 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин баш удур санап көргениниң хемчээлдерин элээн хөй көргүзүглер талазыбиле бадыткаан азы харын-даа ажырган. Регионнуң ниити продуктузу 1620 млн. рубль деп көрдүнгениниң орнунга 1635,4 млн. рубль болган болгаш 1997 чылдыы-биле деңнээрге, 0,7 хуу көвүдээн. Инвестиция хемчээли 0,8 хуу өскен. Төлевирлиг ачы-дуза хемчээли көрдүнгенинден хөй. Ындыг болзажок, ниитизи-биле экономикада байдал нарын болуп артпышаан.

V. Социал адырның байдалын чогумчударын хандырары

Социал политика талазыбиле республиканың Чазааның ажылы амыдырал деңнелин деткиириниче, чоннуң эң чедимнес кезээнге социал магадылалдарны, хамаатыларның эмчи дузазын алыр эргезин хандырарынче, культура амыдыралының хөй янзылыг байлак болурун база культура болгаш спорт албан черлериниң ачы-дузазының кижиге чедингир болурун боттандырарынче угланган турган. Бо сорулгаларны республикага күүседири Россияның өске девискээрлеринге бодааргa дыка нарын, чүге дээрге күрүнеиң социал деткимчезин ап турар улустуң үлүү ниити чоннуң үш кижиниң-не ийизи болуп турар, азы өскээр чугаалааргa, ажылдап турар бир кижибиле кожа ажылдавайн турар ийи кижи туруп турар. Россия Федерациязының чаңгыс-даа субъект-кежигүнүнүң бюджединде ындыг социал үүрге чок.

Өг-бүле талазыбиле күрүне политиказы Чазактың ажылының эң кол кезээ болуп арткан. Хөй уругларлыг болгаш чединмес өг-бүлелерге адрестиг дуза көргүзеринче, өг-бүлени быжыглаарының, ие-чашты камгаалаарының Күрүне программазын, "Тыва Республикада ырак одарларда чурттап чоруур малчын херээженнерни болгаш оларның уругларын кадыкшыдары" деп Президент программазын, "Тываның уруглары" деп республика программазын күүседиринче кол кичээнгейни углап турган. Оларны боттандырарынга саң-хөөнүң бүгү-ле дөстеринден 5,4 млн. рубльди үндүрген. Өг-бүлени быжыглаарының болгаш ие-чашты камгаалаарының база чонга социал деткимчени көргүзериниң республика фондуларын дамчыштыр дузаламчы акшаны, эң-не чединмес өг-бүлелерге база өскүс уругларга материалдыг дузаламчыны 544 муң рубль түңнүг кылдыр көргүскен.

Республикага иениң делегей хүнүн, Тывага херээженнер шимчээшкининиң 70 чылынга тураскааткан херээженнер съездизин эрттирген.

Чоннуң кадыын камгалаары. Чылдын-на "Тыва Республиканың чонунуң кадыының байдалының дугайында" Күрүне илеткелинге чоннуң кадыының кол көргүзүглерин сайгарып көрүп, кадык камгалалының чидиг айтырыгларын шиитпирлээриниң аргаларын тодарадып турар.

Кадык камгалал албан черлериниң ажылының кол-кол угланыышкыннарының талазыбиле Чазактың 40 ажыг доктаалдары хүлээп алдынган: "1998 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга эмчи дузазын хандырар талазыбиле күрүне магадылалдарының Программазын бадылаарының дугайында", "Тыва Республикага социал аарыгларны болдурбазының талазыбиле немелде хемчеглер дугайында", "Школачыларның кадыының байдалының болгаш оларның эмнелге-санитария талазыбиле хандырылгазының дугайында" дээш өске-даа.

Федералдыг болгаш республика чергелиг тускай сорулгалыг 8 программаны боттандырарын уламчылаан, оларга "Тываның уруглары", "Туберкулезбиле демиселге соңгаарладып болбас сорулгалар", "Баш удур тарыышкын", "АНТИ-СПИД" хамааржыр. Оларны күүседиринге 4 млн. рубльди үндүрүп берген турган.

Арын-чаак база нерв системазында аарыгларлыг 25 уруг Москва хоорайның эмчи дузазының эртем-практиктиг төвүнге эмнеткен.

1998 чылда эм-таң хандырылгазы берге байдалга турбушаан турган, IV кварталда эмни төпчүткен аргабиле садып алганындан база мөөрейлиг садыглаашкын чорутканындан ол бичии чавырылган. Ол сорулгаларга 9,3 млн. рубльди үндүрген, оларның 426,6 муңу халас болгаш чиигелделиг эмнерге үнген. Эмчиде чыдар кижилерге чемнениринге 9,7 млн. рубльди берген. Федералдыг эмнелгелерге эмнээшкинге база ынаар чедеринге 1,7 млн. рубль чарыгдаттынган.

Эмнээшкиниң албан камгаладылга фондузунуң орулгазы 38 млн. рубль болган, ооң иштинде федералдыг фондудан 1 млн. рубльди берген. Кадык камгалалын акшаландырарынга 32,3 млн. рубльди үндүрген.

Республикага санаторий-курорт эмнээшкининге 7,8 млн. рубльди, ооң иштинде социал камгаладылга фондузунуң күселибиле 3,7 млн. рубльди берген. "Чедер", "Үш-Белдир" курорттарынга болгаш өске-даа черлерге путевкаларлыг 1425 кижи, азы 1997 чылдыындан 1,7 катап хөй кижи эмнеткен, оларның колдуг кезии – малчыннар, хоочуннар, инвалидтер, херээженнер болгаш уруглар.

Кадык камгалал черлеринге херек акша-хөреңгини долдурарынга чонга төлевирлиг ачы-дуза чедиргени дузалыг болган, ооң ниити түңү 2544,6 муң рубль, азы бюджеттен дашкаар акшаның 1,5 хуузу болган.

Божудулга бажыңнарының материал-техниктиг баазазын экижиткен. Хан арыглаарының чаа технологиязын шиңгээдип алган. Божаан иелерге база чаа төрүттүнген чаштарга амытын камгалап эң чугула, дүрген дуза чедирер бөлүк хекселдерни 1,9 муң рубльге садып алган. Республиканың уруглар эмнелгезинде бактериология лабораториязын тургускан, ол ышкаш Москва хоорайның эмнелгелери-биле харылзажыр видеокомпьютерлиг деригни эптеп кылган.

Он кожуунну 1224 малчыннарын база 1210 уругларын ханы шинчилээшкин-эмнээшкинге хаара туткан. Бо чылын ол ажыл уламчылаар.

Эмчи кадрларны план езугаар белеткээрин уламчылап, оларны билинин бедидери-биле шыырак эртем, албан черлеринче чорудуп турар. Чыл дургузунда 29 эмчи конференцияларга, съездилерге, симпозиумнарга киришкеш келген. Ординатурада 14, аспирантурада 7 эмчи өөренип турар.

Мурнундагы чылдыыбиле деңнээрге, 1998 чылда ниити өлүм көргүзүү 8 хуу, инвалид болуп төрүттүнүп турарларның саны эвээжээн. Чаштарның өлүп-хораары, туберкулезтан өлүрү 1,7 катап кызырылган.

Ындыг-даа болза чоннуң ниитизи-биле аарып турарының көргүзүү бедик болуп артпышаан. Улуг улус арызында нерв системазының, тыныш органнарының аарыглары, кемдээри, хоранныры хөй. Бүүрек аарыы Россия Федерациязының көргүзүүнден 2,5 катап хөй, хоочураан арага аарыы база ындыг, ооң иштинде херээженнериң үлүү 7 хуу өскен. Арагадан база багай холумактардан өлген таварылгалар 16 хуу көвүдээн. Шээр аарыглар айтырыы чидиг хевээр, чогум ооң өзүлдезиниң темпизи 1997 чылдыындан 2 катап кудулаан. Туберкулез аарыы ам-даа нептереңгей хевээр.

Кадык камгалалының талазыбиле Чазак мындыг үүлдерже кичээнгей салыр: артык оруннарны, штат санын кызырары, эм-таңга база аъшчемге үндүрген акшаны чоптүг ажыглаары, чединмес кижилерге эмчи дузазы чедингир болурун арттырбышаан, төлевирлиг ачы-дузаны калбартыры, эм-таң садып алырынга чижилгелиг байдалды тургузары, айыыл чок болурун сагып тургаш, тус черниң эм болур чиг эдин болбаазырадыр баазаны тургузары. Бо бүгү айтырыглар яамының-даа, эмнелге албан черлериниң-даа кол сорулгалары болур.

Долгандыр хүрээлел камгалалының талазыбиле отчеттуг үеде ажылдап тура, Чазак бойдуска айыыл чок байдалды хандырар хемчеглерни ап келген. 308 бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга хыналдаларны чоруткан. Бойдус камгалаар хоойлу-дүрүмнү хажыткан 181 таварылганы илереткен. 211 айтыышкынарны үндүрген, 82 протоколду тургускан. 68,5 муң рубль түңнүг торгаалды онааган. Арыглал дериглеринге хыналда-хайгааралды чорудуп турар.

Ракеталарның аңгыланыр кезектери кээп дүжүп турар черлерни ажыглааны дээш когарал эгидилгезин төлээрин Чазак чедип алган. Баштайгы төлелгелерни Бай-Тайга кожууннуң эмнелге хереглелдеринге берген.

Бойдуска айыылдан камгалал хүннерин эрттиргилээн. Чурттакчылыг черлерни чаагайжыдар, арыглап-аштаашкынның айларын организастап турган. Тос кожуунга, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга чер курлавырларын канчаар камгалап база ажыглап турарын, янзы-бүрү артынчыларны, бокту кайнаар төп, арыглап, шыгжап турарын хынап келген.

Бойдус контролюнуң болгаш анализиниң тускай инспекциязы сугнун 357 шенелде хыналдазын кылган, 1500 анализти боттандырган. Каа-Хем суурнуң чөөн талазынга өрүмнээн кудуктарның чер иштиниң суун база хуу секторну хынаан, Саян-Шушенск далай хөлбээниң анализин, Бии-Хемниң суунда нефть продуктуларының база цинкиниң бар-чогун хынаан.

Өөредилге системазын сайзырадыр талазы-биле Чазактың ажылының кол угланыышкыннары мындыг турган: ниити өөредилге школаларының, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, немелде болгаш эге профессионал өөредилге черлериниң четкизин камгалап арттырары болгаш калбартыры, башкы кадрларның мергежилин бедидери, өөредилгениң депшилгелиг, чаа технологияларын нептередири, өөредилге черлериниң дузалал ажыл-агыйларын сайзырадыры, школадан дашкаар албан черлериниң ачы-дузазын көвүдедириниң айтырыглары.

Школаларга өөредилге планнарын хөй янзылардан шилип алырының системазын шиңгээткен. Хөй-хөй школаларда чоннуң чанчылдарының, национал культура база уран үүлдүң курстарын киирген. Эртемнерни ханы өөрениринiң тускайлаң лицей база шенелде курстарының программаларын кылган. Өөредилге чадаларының стандарттарын күүседип турарының түңнелдерин хынап турар. Эртемнерни ханы өөренир 87 школаларда 6380 өөреникчи, 3 лицейде база 3 гимназияда 7705 өөреникчи өөренип турар.

Онзагай угаангыр уругларны шилип тывар база оларны улам сайзырадырының аргаларын шиңгээдип ап турар.

Школа дооскан 3199 өөреникчиниң 660-ы дээди өөредилге черлеринде кирген, оларның 141-и республикадан дашкаар өөренип турарлар. 920 кижи ортумак болгаш профессионал-техниктиг өөредилге черлеринге кирген, 175 доозукчу ажылдап турар. 1140 доозукчу даараныкчы, чолаачы, тракторист, экономист, ЭСМ оператору, садыг болгаш ниитиниң чемненилге ажылдакчызы, уран-шевер, ус-тывыш база херек эмгелекчизи деп мергежилдерни чедип алганының шынзылгаларын алган.

Эрткен өөредилге чылында медаль алган доозукчуларның саны 8 кижиге озуп, 100 четкен. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Кызыл кожуннарның школаларындан ындыг өөреникчилер хөй үнген. "Чылдың школазы-98" деп Россия чергелиг көрүлдемөөрейге республиканың 5 школазы тиилекчи болган.

Уругларның, элээдилерниң чайын дыштаныр аргаларын экижиткен. 175 кадыкшыдылга лагерылерин, оларның 18-и хоорайлардан дашкаар ажыткан, оларга 16195 уруглар дыштанган, ол дээрге 1997 чылдыындан 26,5 хуу хөй болганы ол. Өрү класстарның 3,5 муң өөреникчизин хаара туткан 79 өөредилге-бүдүрүлге бригадалары база күш-ажылдың болгаш дыштанылганың 31 дагери ажылдаан.

Көдээде хөй-хөй школаларда орус дылды, математиканы, тоогүнү, химияны чогуур деңнелге чедир шынарлыг башкылавайн турарын демдеглээри эргежок чугула. Программаларның практиктиг кезээн долу күүсетпейн турар. Кичээлдиң методиказын сайзыраңгайжыдар болгаш өөреникчилерниң бот-тускайлаң билиглерлиг, арга-мергежил билир болурун хөгжүдер чаа педагогиктиг технологияларны өөредилгеге шиңгээдип ажыглаар талазы-биле методиктиг албан черлери кошкак ажылдап турар.

Эге профөөредилге системазынга хамааржыр ПТУ-ну Тээли суурда ажыктан. Чаа мергежилдерни киирген. Кижилерни ажылга тургузар албан черлери-биле, бүдүрүлгелер болгаш хамаатылар-биле керээ чарар өөредилгени организастаан. Автор программаларын ажыглап турар.

Педагогиктиг билиглер сайзырадыр институт аңгы деңнелдерлиг өөредилге программаларын тургузарын доозуп турар.

Күрүне бюджединиң кызыызының байдалында бюджет акшазын чөп ажыглаарынче, камналга чурумунче, бот-хандырылга айтырыгларынче кичээнгей салып келген. Өөредилге черлериниң дузалал ажыл-агыйларында 4,5 муң шээр мал, 320 хире бода мал, 340 баш хаван, аът болгаш иви бар. Ниити түңү 2 млн. рубль түңнүг 400 тонна хире картофельди, 90 тонна ногааны, 5 тонна ажыг вареньени, 132 тонна тарааны боттарының күжү-биле белеткээн алган.

Бо бүгү-биле чергелештир чамдык өөредилге черлеринде азырадыкчы хөөн читпээн, бюджет акшазын, ылаңгыя септелге ажылдарынга, шын эвес ажыглап турар. Школа удуртукчуларында харыысалга чок, тоомча чок чоруктар бо-ла илереп кээр, ооң түңнелинде одалга системаларын чара доңурганындан, өрттер болганындан хөй түңнүг немелде чарыгдалдар үнер таварылгалар бар.

Бюджет чедишпес байдалда өөредилге органнары 2003 чылга чедир республикага өөредилгени хөгжүдериниң программазын боттандырар талазы-биле чаа аргаларны идепкейлиг дилеп тывар ужурлуг. Ниити база эге профессионал халас өөредилгени хевээр арттырбышаан, оларга чергелешкек төлевирлиг өөредилге черлерин хөгжүдер байдалдарны тургузар.

Культура адырынга республиканың Чазааның күрүне политиказы тускай сорулгалыг, комплекстиг болгаш регион программаларын үндезин кылгаш, культура болгаш уран үүл албан черлериниң база тус-тус хамаатыларга боттарының чогаадыкчы арга-шинээн ажыглап боттандырар чогумчалыг байдалдарны тургузарынче, Россия иштинге болгаш даштыкы-биле культура харылзааларын улам ынай хөгжүдеринче угланган.

Хөөмейниң делегей чергелиг III эртем симпозиумун, Тывага херээженнер шимчээшкининиң 70 чылынга тураскааткан улустуң чогаадылга фестивалын, "Тыва – бистиң өргээвис" деп боттывынгыр уран үүл фестивалын, "Ойна гармонь" деп республика мөөрейин, Тываның улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң 90 харлаан байырын болгаш өске-даа хемчеглерни эрттиргилээн. Культураның кожуун килдистери ажылын идепкейжиткен, чурт-шинчилел, этнография база социология ажылдары ында колдап турар.

Адырны чаартырының, эде тургузуп реформалаарының, культура ажылдакчыларының экономиктиг өөредилгезин чорударының айтырыгларын шиитпирлеп турар, төлевирлиг ачы-дуза чедирер, ажылдың чаа хевирлерин дилеп тывар, күрүнеиинден аңгы акша-төгерик киириштирип алыр, кадрлар белеткээр сорулгалыг ажылдар чоруп турар. Республиканың Чазааның болгаш Москваның мэриязының деткимчезибиле салым-чаяанныг уругларның уран чүүл школазының чаа бажыңы туттунган.

Ындыг-даа болза культура болгаш уран чүүл адырында чоннуң культура хандырылгазының деңнелин кудуладып турары билдинип орар. Культураның күрүнеге хамаарышпас каттыжыышкыннары эвээш тургустунуп, иштики уран чүүл рыногу оожум хевирлеттинип турар. Үндүрүп берип турар бюджет акшазын дээштиг, чогумчалыг ажыглап шыдавайн турар.

Салгал дамчып келген культура байлактарын камгалап арттырары база көвүдедири-биле чергелештир Культура болгаш кино яамызы культура албан черлериниң акшаландырыышкынының кезик-чамдыызын боттары кылырын чедип алыр, бүгү делегейниң культура база бойдус салгалы байлак кылдыр даңзыда киирген объектилерге дузалаар акша-хөреңгини мөөңнээр сорулгалар туруп турар. Ооң-биле кады чоннуң амыдыралы берге кезектеринге культура болгаш уран чүүл черлериниң ачы-дузазы чедингир болуп артар ужурлуг.

Күш-дамыр культуразын, спортту болгаш туризмни Чазак өзүп орар салгалды кижизидериниң база амыдыралдың кадык хевириниң тудуш кезээ кылдыр көрүп, оларның хөгжүлдезинге сагыш салып келген.

Тыва Республиканың Президентизинiң Кубогу дээш хол бөмбүүнге IV-кү оюннар, спорттуң национал хевирлериниң фестивалы, "Президентиниң мөөрейи" дээр школачылар аразынга спорт-кадыкшылга маргылдаалары, И. Ярыгинге тураскааткан I Бүгү-россия турнири, "Спортчу шилиндектер-98" деп спорт кежээзи хөй-ниитиниң сонуургалын чаалап алган. 1998 чылда республиканың спортчулары делегей болгаш Европа чемпионаттарынга, бирги чер дээш маргылдааларга 14 медальды чаалап алган, олар дээрге 5 алдын, 3 моңгун, 6 хүлер медальдар-дыр. Бүгү-россия чергелиг маргылдааларга 35 кижи шаңналдыг черлер ээлээн. Республиканың чемпионаттарын база бирги чер дээш маргылдааларны 68-ти эрттирген, оларга 5 муң ажыг кижи киришкен.

1,5 муң олуттуг 3 стадион, шывыглыг 6 бассейн, 165 спортзалдар, кара адар 5 черлер, 689 спорт шөлдери бар.

Уругларның 20 спорт школалары келир үениң чемпионнарын белеткеп турар, ам ында 3430 кижи кичээлдеп турар. Спортчу курлавыр белеткээриниң айтырыгларын дүрген шиитпирлээр база ажылды дүүштүүрүп башкарар Олимп белеткелиниң төвү ажылдап турар. Уругларның спорт школаларының системазы мындыг янзылыг: Спортчу дээди мергежил школазы – Олимп курлавырының училишези — Спортчу месилдежилгениң Красноярскиде институдунуң филиалы.

Республикага даштыкы туристер хүлээп алырының 5 программазын ажылдап кылган. Бельги турфирма-биле кады 1999 чылда Брюссельге эрттирер "Тыва — Центр Азии" деп конференция талазы-биле ажылдарны кылган.

Күш-культура болгаш туризм талазы-биле күркомитеттиң мурнунда туруп турар кол сорулга болза уругларның, аныяктарның күш-дамыр сайзыралы, амыдыралдың кадык хевирин суртаалдаары, бар материал-техниктиг баазаны камгалап хөгжүдери, туризм ажылын чорудуп, төлевирлиг ачы-дузаны калбартып тургаш сорулгаларны көвүдедир киирип алыры болур.

Эртемни хөгжүдери, дээди мергежилдиң кадрларын белеткээри. "Металлогения болгаш Тыва Республиканың үнелиг чаагай металлдарының минерал-чиг эт баазазын хөгжүдериниң баш удур көрүүшкүнү", "Дөге-Баары чевээниң археологтуг шинчилелдери" болгаш өске-даа беш эртем-дузалал программаларының талазы-биле улуг шинчилелдерни чорударынга 217 муң рубльди үндүрген. 1998 чылда 6 кандидат, 1 доктор диссертация камгалаттынган. Аспирантыларга акша дузаламчызы 66,8 муң рубльди тывыскан.

Делегейниң үндезин улустарының он чылынга киириштир "Сибирьде этносоциалдыг болуушкуннар" деп чурттар аразының семинарын эрттирген. Шылгараңгай археолог эртемден А. Д. Грачының 70 харлаанынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция болган, аңаа республикага археология эртеминиң хөгжүп болур кедилиг угланыышкыннарын чугаалашкан. Делегейниң биосфера шинчилелдериниң Убса-Нур төвүнүң кол эртемденнери болгаш аспирантылары Хунаньның башкы университединiң чалааны-биле Кыдатка баргаш келген.

Чурттуң 29 дээди өөредилге черлеринче 195 кижи өөренип кирип алган, ол 1997 чылдыындан 28 кижиге хөй, Санкт-Петербург хоорайда күрүнеиң поляр академиязынче 30 кижи кирген.

Республикадан дашкаар өөренип турар өскүс, чартык өскүс база чединмес студентилерге 980 муң рубль акша деткимчезин көргүскен.

Тыва Республиканың Президентизи-биле соңгулда мурнунуң ужуражылгаларында соңгукчуларның чагын езугаар 1998 чылда Дээди өөредилге черинге өөрениринге белеткел төвү ажылдап эгелээн. Студентилер конференцияларын эрттирери чанчылчаан. Экономиканың бааза адырларында специалистерни, хамыктың мурнунда республиканың бодунга, белеткээр сорулга-биле дээди школаны реформалаарының Концепциязын ажылдап кылыры болгаш хүлээп алыры эргежок чугула апарган. Эртемни хөгжүдеринге бюджеттен дашкаар акша-хөреңгини киирип алыр дээш идепкейлиг ажылдаар апаар.

Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күркомитет эртемни чаңгыс аай система кылдыр хөгжүдеринче кичээнгейни эвээш углап турар. Эртем албан черлериниң аразынга дүүштүүлге кошкак. Көдээ ажылагый эртеми, Дуржулга станциязы кризисте туруп турар. Эртемниң чедишкиннерин болгаш бедик технологияларны бүдүрүлгеге шиңгээдиринге күркомитеттиң ролю козулбсiін турар.

Аныяктар политиказының талазы-биле Чазактың ажылы ниити, профессионал база дээди эртемни аныяктарның чедип алырынга, шеригге албан эрттиреринге, сайгарлыкчы идепкейге база ажылга тургустунуп алырынга тааржыр байдалдарны тургузарынче угланган турган. "Тыва Республиканың аныяктары" деп Президент программазын ажылдап кылгаш, хүлээп алган. Дээди, ортумак база профессионал-техниктиг өөредилге черлеринге кижизидилге ажылының Концепциязын болгаш дөрт доктаалды Чазак хүлээп алган. Аныяк сайгарлыкчыларны деткиир сорулгалыг медээ-маркетинг төвүн тургускан. Ону дамчыштыр өске регионнар-биле харылзааны тудуп турар. Идепкейлиг аныяктарны деткиириниң хоойлу-дүрүм үндезиннерин ажылдап кылып турар. Бизнес-консультацияларны, семинарларны эрттирип турар. Тыва Республиканың аныяктарының социал хөгжүлдезиниң кол-кол көргүзүглериниң болгаш угланыышкыннарының мониторингизин чорудуп турар. Көдээ аныяктарга сезоннап ажылдаарынга дуза кылдыр 13 кожуунга 50 муң рубльди үндүрүп берген. Аныяктарның тудуг, көдээ ажыл-агый бригадаларын организастааш, 750 студентиге сезоннап ажылдаар арганы аныяктарның күш-ажыл биржазын дамчыштыр хандырган. 167 уругнуң дыштанылгазын Бүгү-россияның "Океан", "Орленок" уругларның дыштанылга лагерьлеринге организастаан. Тывадан барган элээдилер делегациязы Москваға эрткен Элээдилерниң Бүгү-делегей Оюннарынга киришкен.

Ооң-биле чергелештир Аныяктар херектериниң талазы-биле күркомитет аныяктарның ажылдаан турарынче, мөзү-шынар, патриотчу кижизидилгениң айтырыгларынче хөй кичээнгейни салыры, аныяктар болгаш уруглар организацияларын тургузар талазы-биле өске регионнарның дуржулгазын өөренири болгаш херек кырында маңаа нептередири негеттинип турар.

Чоннуң ажылга хаара туттунган турарының талазы-биле кичээнгейни мергежил тып алырын шиглээриниң, сезоннуг үелерде ажылдаарынче база төлевирлиг хөй-ниити ажыл кылырынче, ол ышкаш чонну ажылга хаара тударының программазынга дүүштүр ажыл чок хамаатыларның орулга алырынга деткимче көргүзеринче углап турган. 1,3 муң кижини ажылга тургускан, хөй-ниити ажылдарынга 700 хире кижини киириштирген. Чонну ажылга хаара тударынга 11 млн. рубльди чарыгдаан, ооң 60,6 хуузун ажыл чоктар пособиезинге үндүрген, ооң күзелибиле бараааннарны берип, аҷы-дузаны чедирип келген. Ажыл чок чоруктуң деңнели 1997 чылдыындан 4 хуу эвээжээн.

Күрүнеиң талазындан деткимчени эвээжедир база чамдык ажыл чок кижилериниң азырадыкчы хөөннүг болурун болдурбас сорулга-биле республиканың чонун ажылга хаара тудар талазыбиле ажылда кол үүл болза, боду ажыл тыптынарын база боду хандыртынарын, ылаңгыя көдээде улуска хамаарыштыр: дузалал ажылагыйларын тудары, кодан чанының участоктарын организастаар талазы-биле тодаргай ажылды чорудары, хууда көдээ бизнес-сайгарлыкчы ажылды хөгжүдери болур.

Пенсия фондузу 71 муң кижиниң пенсиязын берип турар. 318 млн. рубль түңнүг пенсияларны төлээн. Фондунуң бодунуң орулгазы 175,9 млн.рубль федералдыг пенсия фондузундан 127 млн. рубльди алган. 1999 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, ноябрь айныын долу төлээн.

Эрткен чылын пенсия реформазының программазын боттандырары уламчылаан. Башкарылганың чаңгыс аай структуразын тургусканы пенсия хандырылгазындан күрүнеиң пенсия камгаладылгазынче шилчиишкинни кылырының үндезини болган. Хууда учет системазынга кижилерни бүрүткээр, камгаладылга херечилелин бээр, пенсия медээлерин автоматчыдып сайгарарының чаа технологияларын нептередир талазыбиле ажылдар чоруп турар. Отчеттуг чылда пенсия төлээринде нарыыдаашкын турзажок, Чазак, Пенсия фондузунуң салбыры Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң деткимчези-биле чыл ортузунда 5-6 ай чедип турган өрени кызырар аргалыг болган.

Чазактың күзениишкиннери болгаш доктаамал кичээнгейи турзажок, күш-ажыл болгаш чоннуң социал камгалал талазы-биле байдалы нарын бооп артпышаан. Чурттакчы чоннуң айда-ортумак орулгалары 13,8 хуу кудулаан, ол-ла үеде хереглел бараааннарының болгаш ачы-дузаның өртээнiң өскенинден, амыдырап болурунуң эң кудуку хемчээли 20 хуу өскен болгай. Эрткен чылдардабиле бир дөмей, чоннуң акша орулгаларының кол дөзү шалын болуп арткан, ол 1998 чылдың ноябрьга чедир 10,9 хуу улгаткан болгаш 809,6 рубль турган. Ортумак акша орулгазының эвээжээни ажыл төлевирин үр үеде саададып төлеп турганы-биле база тайылбырлаттынар. Социал камгаладылга фондузу 60 млн. рубльдиң орулгазын алган, мында федералдыг фондудан дотация кылдыр алган 21,6 млн рубль база кирип турар. 61,4 млн. рубльди чарыгдаан. Ол чорук социал камгаладылга талазыбиле акшаны долу төлээр база уругларның чайгы дыштанылгазының хемчеглерин күүседир арганы берген.

Социал адырның күрүне албан черлериниң четкизин хевээр арттырар, амыдыралы чединмес кижилерге адрестиг социал деткимчени бээр талазы-биле хемчеглерни Чазак ап келген. Ооң-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның кризиске удур бөлүк доктаалдарын хүлээп алган: "Республиканың чонунуң кошкак хандырылгалыг кезектеринге адрестиг дузаны көргүзериниң дугайында", "Эмнелге черлерин болгаш чурттакчы чонну саң-хөө кризизиниң байдалдарында эм-таң-биле хандырарын экижидериниң дугайында", "Республиканың пенсионнерлерин эргежок чугула продуктулар болгаш эм-таң-биле хандырар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында" болгаш өске-даа. Ук доктаалдарны күүседип тура, дыка бергедээн 12 муң өг-бүлелерге 1,2 млн. рубль түңнүг күрүне дузаламчызын чедирген, өг-бүлелерге болгаш уругларга социал дузаламчы төпериниң хлеб быжырар черлеринге 150 тонна далганны берген. 610 муң рубльди чединмес амыдыралдыг 2680 өрегелерге хөмүр-даш садып алыры-биле үндүрген. Пенсия өрезиниң күсели-биле аъш-чемни берип турган, коммунал болгаш харылзаа аҷы-дузазын төлээринге удур-дедир санажылгаларны кылган. Кадыы кошкак уругларга изиг чемни бүгү кожууннарга организастаан. Пенсионерлер, чединмес өг-бүлелер, инвалидтер садыглаар тускай магазиннерни, аптекаларны кожууннар чагыргалары ажыткан.

Агаар транспорту-биле 51,8 муң пассажирлерни, 230 тонна чүүктү сөөрткен, ол эрткен чылдың деңнелинден 5 хуу эвээш. Суг транспорту-биле 1,7 муң тонна чүүктү сөөрткен болгаш 2,3 муң пассажирлерни аргыштырган.

Автомобиль транспортунда чижилгелиг чорук хөгжүп турар. Хууда автомобильдер көвүдээн. Чыл төнчүзүнде республикада 27,3 муң чиик автомашиналар, 422 хуу автобустар, 2583 санныг чүүк транспорту бар болган. Ол дээрге аҷы-дуза чедирилгезиниң рыногунда анаа чүүл-дүр. Аңаа улуг-улуг транспорт организациялары белен эвес болган. Сөөртүлгениң хемчээлиниң эвээжээнинден олар орулгаларын чидирип, оларның дыка хөйүнүң саң-хөө байдалы баксырап эгелээн, кол фондуларның элеп-баксырааны 70 хуу ажыг болган. Хууда транспорттуң хоойлужудулга талазы-биле баазазы кошкак. Ында учет тургустунмаан. Кижилериң амытыны-биле холбашкан улуг авариялар хөйү-биле болгулап турар. Бойдус камгалалының негелделери сагыттынмайн турар. Ындыг байдал нефть продуктуларын чорудуп бээр бүдүрүлгелерде база бар. Сөөлгү чылдарда автотранспорттуң саны дыка көвүдезе-даа, "Тыва нефть-продукт" бүдүрүлгези 17,5 муң тонна кывар-чаар материалдарны сөөрткен, а 1998 чылда 215 муң тоннаны сөөрткен турган. 69 АЗС-териниң 45-и хуу кижилернии болуп турар. Кожуп чоруур хууда бензин кудар машиналар хөй, а оларны кым-даа өөренип көрбейн турар болгаш үндүрүглериниң кирип турарын кым-даа хынавайн турар.

Экономикада чаа үүлдерни өөренип көрбүшаан, эртем езузу-биле үндезилеттинген комплексти хүлээп алырын бо үүлдер Чазактан негеп турар. Агаар-биле чүүк сөөртүрүнге, хем транспортунга чижилгелиг байдалдың нормаларын тургузарының айтырыын өөренип көөр ужурлуг бис. Транспорт аҷы-дузазының рыногун шиңгээдип албышаан, Сибирь девискээриниң бүгү хоорайларыбиле автомобиль харылзаазын чогуур деңнелге тургузар ужурлуг бис.

Республиканың орук албаны тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин 42,9 млн. рубльге күүсеткен, Бичe-Енисей хемни кежилдир көвүрүг тудуу уламчылап, Бояровка — Тоора-Хем, Торгалыг — Хандагайты аразының орук тудуу уламчылап турар.10 км черде шөйүлген Тоора-Хем — Ий аразының орук участогу ажыглалда кирген. Бүгү оруктарның саналгазын кылыр болгаш кол кичээнгейни кодээниң оруктарынче угландырар апаар. Үеринiң үрегдеп кааны Дүрген хемни кежилдир көвүрүгнү катап кылыр. Республиканың газ-биле хандырарының талазы-биле ажылдың хемчээли кызырылган. 1260 тонна газты сайгарган. Айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагып турган, газ-биле хандырылганың чижилгелиг чоруун хөгжүдери чугула, чарыгдалдарны өөренип көрбүшаан, газка тарифтерни чурумчудар апаар.

Тудут комплекизи. Кол капиталга инвестицияларның хемчээли 143,3 млн. рубль болган болгаш 1997 чылдыы-биле деңнээрге 0,8 хуу өскен. Инвестицияларны акшаландырарының кол үндезини федералдыг болгаш тус черниң бюджеттери болуп турар. Федералдыг инвестицияларның үлүүнге оларның ниити хемчээлинiң 48,2 хуузу онаажыр, республика бюджединии – 25,8, бүдүрүлгелерниң боттарының акша-хөреңгизи – 23,6, чурттакчы чоннуу – 2,4 хуу. Тывага федералдыг бюджеттен көрдүнгени 21,9 млн. рубльдиң инвестицияларындан херек кырында 5,9 млн. рубльди

(Уланчызы 5-ки арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ОТЧЕДУ

акшаландырган. 35 млн. рубльдиң лимидин республиканың инвестиция программазын 15,3 млн. рубльге акшаландырган. Дүк аргыыр цехтиң, Каа-Хем суурда 250 өореникчиге школаның тудуу ажыглалга кирген. Чурттталга шөлүн 16,5 муң дөрбелчин метрге ажыглалга киирген, азы эрткен чылдың деңнелинден 9 хуу хөй, хууда чурттталга бажыңнарының тудуун 6,5 муң дөрбелчин метрни ажыглалга киирген, а 1997 чылда – 3,9 муң дөрбелчин метр.

Тудуун чаа эгелеп турар болгаш чедир кылдынмаан объектилерни, а ол ышкаш капитал септелгеге кирер объектилерниң тудуун керээлиг садыглаашкыннарның конкурузунче киирип турар. Оларны чогуур хуусаазында эки шынарлыг кылып, ажыглалга киирип турар. Капитал септелгеге садыглаашкыннарны 4,6 млн. рубльге эрттирген. Тудугнуң сметада көрдүнген өртээниң улгадырының чаңгыс аай методиктиг индекизи ажылдап кылдынган, ол капитал салыышкыннарның бюджеттен чарыгдалдарын 20 хуу чедир кызырар арганы берген. Кызыл хоорайда 24 аал ишти чурттаар бажыңның тудуун доозарынга чурттакчы чоннуң 750 муң рубль түңнүг акшазын чыырын бир дугаар организастаан.

Хуу кижилерниң чурттталга тудуун хөгжүдеринче чугула кичээнгейни угландырар, банкыдан чер чээлизин ажыглаар апаар. Федералдыг программалар талазы-биле 1999 чылдың инвестициялар хемчээли 50 млн. рубльге улуг күжениишкин-биле камгалап алдынган, ооң иштинде Кызылдың ЧЭТ-тиң 15-ки котелунуң тудуун уламчылаарына база. Хөгжүлде бюджедин таварыштыр экономиканы "хөгжүдериниң точкаларынга" капитал тудуг объектилеринге акша-хөреңгини тускайлаары көрдүнүп турар.

Аграр сектор. Аграр реформаларны Чазак уламчылап, көдээ ажыл-агыйның кол адырларының продукциязын ажылдап кылырының материалдыг баазазын тургузарын болгаш агробизнести хөгжүдерин уламчылаан. Амгы үениң дериг-херекселдери болгаш технологиязы-биле дериттинген хой кежинден тон даараар болгаш хевис аргыыр фабрикаларның ажыглалга кирери-биле дүктү, хой кежин ажыглап тургаш конкуренцияга киржип болур бараанларны бүдүрүп үндүреринiң аргалары тургустунуп келген.

Даштыкы чээлилерни алыры-биле мыйыстыг бода малдың кежин ажылдап кылыр талазы-биле шугумнуң, тус черниң чиг эди-биле уруглар чемнерин бүдүрүп үндүрер талазы-биле бүдүрүлгени тургузарының, водканы болгаш минералдыг сугну (аржаанны) бүдүрүп үндүреринiң талазы-биле шугумнуг спирт заводун кылыры дээн ышкаш Россияның конкурстарынга киржири-биле төлевилелдерни ажылдап кылган болгаш Россияның Экономика яамызынче дамчыдып берген. Тываның АҮК-түн деткиириниң системазының дугайында ажыл-ишчи чугаа Россияның Көдээ ажыл-агый яамызы-биле кылдынган.

Агроүлетпүр комплекизиниң чогумчударының болгаш хөгжүдериниң, черни мелиорастаарының, малдың үчедун болгаш шимчээшкининиң чурумун чогумчударының талазы-биле хемчеглериниң дугайында программаларны Чазак хүлээп алган. Аграр секторну деткиирингe 1998 чылда 4,4 млн. рубльди тускайлап берген.

Өнчүүнүң хевиринден хамаарылга чокка, ажыктыг кылдыр ажылдап турар ажыл-агыйларны хамыктың мурнунда деткип турар бис.

Чамдык арат ажыл-агыйларга дузаны чедирген, Эзрбек суму чагыргазынга — картофель үрезинин садып алырынга, "Кызыл" совхозка – ногаа культураларының үрезинин садып алырынга, "Сосновское" дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынга – эки шынарлыг үрезиннер садып алырынга ,"Кызыл тараачын" көдээ ажыл-агый кооперативинге – кывар-чаар материалдар сөөртүп алырынга болгаш оон-даа өске. Оон ыңай, көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлеринге 1998 чылдың часкы хову ажылларын эрттиреринге бюджет чээлизин 1,8 млн. рубльге, дүжүт ажаалдазынга 130 тонна дизель кывар чүүлүн конкурс хевиринге тускайлап берген.

Мал ажылынга саң-хөө деткимчезин малдың кыштаглаашкынын эрттиреринге ажыл-агыйларга чедирген, "Кызыл" куш фабриказынга болгаш "Байлак" хаван комплекизинге – уксаалыг малдарны садып алырынга болгаш кыс мал бажын чаартырынга дузаны чедирген. Көдээниң бараан бүдүрүкчүлериниң күрүне курлавырынче сайгарып турары малдан алыр продукцияга дотацияларның хемчээлин Чазак 1,5 катап улгаттырган.

Аъш-чем болгаш болбаазырадып кылыр үлетпүрге кол угланыышкынны чаа технологияларны шиңгээдип алырынче угландырган. Кызылдың эт комбинадының колбаса кылыглар цегин эде дериирингe 400 муң рубльдиң чээлизин үндүрүп берген. Колбаса кылыгларын, үстү, ыштап кадырган чүүлдерни ваакумнаар болгаш савалаар талазы-биле дериллгелерни садып алган болгаш тургускан. Ол чорук бүдүрүлгениң культуразын бедиреринге, продукцияның шынарын экижидерингe дузалаан.

Сөөлгү чылдарда республика колдуунда-ла картофель болгаш ногаалар-биле бодун хандыртыныптар апарганын демдеглээр херек. 1998 чылда ажыл-агыйларның бүгү хевирлери 14,6 муң тонна картофельди, 6,7 муң тонна ногааларны бүдүрүп үндүрген, азы 1996-1997 чылдарның деңнелинде. Кандаашкынның уржуундан эрткен ийи чылдарда алганындан эвээш дүжүттү ажаап алган. 1998 чылда Чазак дүжүт ажаалдазын болгаш ажаап алыышкын ажылдарын чорударынга АҮК-түү чиигелделиг акшаландырарына төп фондудан 46 млн. рубльдиң лимидин тускайлаарын чедип алган. Ынчалза-даа "Революцияның чалбыжы" совхоз АКБ "СБС – АГРО" филиалдан алганы 1,8 млн. рубль өрезин эгидип шыдаваанындан көдээниң өске бүдүрүкчүлерингe банк чээли бээрин соксаткан. Совхозтуң дужааганы үрезининиң өртээн төлевээн "Тыва тараа продукт" АН ол харыысалганың кезиннге онаажыр апаар-дыр.

Мал ажылынга 1997 чылдың деңнелинде эътти болгаш сүттү ол-ла дараалашкаа-биле 31,5 болгаш 53,3 муң тоннаны бүдүрген.

Республиканың Чазаа эки түңнелдерни көргүзүп турар "Тыва тараа продукт" АН-ни болгаш Кызылдың куш фабриказын деткиир талазы-биле хемчеглерни алган. "Кызыл" куш фабриказында аныяк куштарны камгалап ап турары, хонукта ортумак деңзизи бедээн, куштарның баш саны 9,3 муң башка көвүдээн азы 1997 чылдынга деңнээрге, 5,3 хуу. "Макаронпром" күрүне бүдүрүлгези "Тыва тараа продукт" АН-биле бот-бодунга таарымчалыг байдалда керээ езугаар ажылдап турар. Ындыг харылзааларны моондаа соңгаар хөгжүдерин Чазак планнап турар.

Балык тудар бүдүрүлгелер болгаш бригадалар 1998 чылда 160,8 тонна балыкты туткан, азы 1997 чылда турганындан 3,2 катап хөй. Хондур балыктаашкынны организастап турар. Чагытай хөлде тывыш участогунда 10 тонна чедир балык продукциязын шыгжаар соодукчу-рефрижераторну тургускан.

"Сүт" кызыгаарлаан харыысалгалыг ниитилел, Кызыл-Мажалыктың сүт заводу, Кызыл-Мажалыктың эт комбинады болгаш өске-даа ажылдап албас бүдүрүлгелерге хамаарыштыр оларның ажылын чогумчудар, саң-хөөзүн экижидери-биле хоозураашкынның хемчеглерин ажыглаан.

Ажык хевирниң "Тываагроснаб" ниитилелдиң ачыдуза чедирилгезин улам делгемчиткениннден ол бүдүрүлге 1997 чылдың деңнелинден бараан саарылгазының ниити өзүлдезин 1997 чылдыынга деңнээрге, 32 хуу өстүрген, ажылдаар черлерни көвүдеткен. "Тыва мелиоводхоз" департаментизинге 1997 чылдың капитал салыышкыннарының талазы-биле өрелерин боттарының аразында туда санашканының күсели-биле эрге-чагырганың федералдыг органнары техниканы, автотранспортту 1,7 млн. рубль түңге дерилгелерни тускайлап берген. Ол чорук 1999 чылдың суггарылга сезонунга суггарылга системаларын чогуур хуусаада белеткээринге салдарлыг болган.

АҮК-те таарымчалыг эвес чүүлдериниң шимчээшкинин Чазак бүрүү-биле доза шаап шыдаваан. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери ам-даа ханы экономиктиг кризисте хевээр. Бюджеттиң орулгалыг кезээнге көдээ ажыл-агыйның деңзигүүрү, үстүнде чугаалаанывыс ышкаш, чүгле 1,4 хуу болуп турар. Коллективтиг бүдүрүлгелериниң хөй кезии буураашкында. Оларны хууда сектор кызып үндүрүп турар. Аграр реформаларны чорударынга четпестер дыка хөй. Көдээ ажыл-агыйның болгаш үлетпүрүнүң продукциязының өртектериниң аразында улуг ылгалдар амга чедир бар болбушаан. Продукцияның бот-үнезиниң бедиинден болгаш өртектерден олар рынокка конкуренция тургузуп шыдавайн турар.

Август айда болган саңхөө кризизи чурттуң көдээ ажыл-агыйының бараан бүдүрүкчүлерингe ынанышты берген. Бирээде, экономикадаа, садыглаашкын-даа талазы-биле айыыл чок чоруу бадыткаттынмаан хөгжүлде чок көдээ ажыл-агыйның кайы хире айыылдыын ниитилел ылаптыы-биле көрген. Ийиде, Россияның Чазаа көдээ ажыл-агыйның айтырыглары-биле шуут ажылдаарынче албадаткан. Кыска үениң дургузунда Россия Федерациязының Чазаа үш доктаалды хүлээп алган, ооң иштинде – куш ажылын хөгжүдериниң талазы-биле.

Ынчалза-даа Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы байдалдың өскерлип турарын өөренип көрбээн, эрткен чылдарның кичээндириглериндeн болгаш шүгүмчүлелдериндeн чогуур түңнелдерни үндүрбээн. Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый яамызы-биле ооң харылзаазы тургустунмаан. Тываның көдээ ажыл-агыйын деткиири-биле 1998 чылда көрдүнген 31,9 млн. рубльдиң херек кырында 5,7 рубли херек кырында чедип алдынган. Лизинг талазы-биле техника алырының талазы-биле ажылдар аажок кошкак тургустунган. Мыйыстыг бода малдың баш саны 8,9 хуу, хой, өшкүнүү — 8,2 хуу кудулаан.

Бо бүгү чүүлдер дараазында сорулгаларны боттандырарын Чазактан негеп турар.

Бирээде. Эки чүүл чокка багай чүүл турбас дижир болгай. Август айда болган кризистиң соонда көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлерингe рынок ажыттынган. Аңаа ызырын туттунар болгаш быжыглаттынар херек. Аъш-чем рынок-тарының системазын ажылдап кылыр апаар.

Ийиде. Чер харылзааларын чогумчуду тургузар талазы-биле ажылды уламчылаар.

Оон ыңай. Кол кичээнгейни республиканың аъш-чем хандырылгазының айыыл чок чоруун хандырарынче, тараа, сүт айтырыгларын шиитпирлээринче, малдың болгаш куштарның баш санын өстүреринче угландырар. Чедери берге районнарга, черлерге эттти, үнелиг кештерни, бойдус хайыразын садып алырынга күрүне чагыгларын тургузар.

Отчеттуг чылда арга-арыг ажыл-агыйларының организациялары арга-арыг курлавырларын камгалаар, оларны тургузар болгаш чогумчалыг ажыглаар талазы-биле оларга хамаарышкан ажылдарның хемчээлин күүсеткен. Арга-арыг бюджединче киирилде 7 катап өскен. Бараанныг продукцияны бүдүрүп үндүрери 22 хуу өскен. Арга-арыгны ажыглаарының, хөлезилээриниң, күрүне эрге-чагырганың болгаш тус чер башкарылгазының органнарының аразында бүрүн эргелер болгаш чорудар ажылдар айтырыгларының талазы-биле 8 норматив-эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылган болгаш бадыладырынга белеткээн.

Бойдус ажыглалының талазы-биле хоойлужудулганы күүседип турарының хыналдазы боттанып турган. Чер хоойлужудулгазын үрээни дээш харыысалгалыг юридиктиг 78 эргелиглерге 89,3 муң рубльдиң торгаалын чер комитединиң органнарының ажылдакчылары онааган.

Күрүнеиң аңныыр-хайгааралы болгаш балык инспекциязы аңнаашкынның болгаш балыктаарының дүрүмнерин үрээнининiң 450 таварылгаларын илереткен болгаш 37,5 муң рубльге торгаалды онааган, 20 боону болгаш эдилээри хоруглуг 192 чепсектерни хурааган. Арга-арыгга өртүүн айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин үрээн 48 хамаатыны харыысалгага онааштырган. Ынчалза-даа арга-арыг өрттерин болдурбас талазы-биле Арга-арыг талазы-биле күркомитеттиң ап чорудуп турар хемчеглери ам-даа четпес. 1998 чылда арга-арыгның 300 ажыг өрттери даңзылаттынган.

Чурттталга-коммунал ажыл-агыйы. Республикага чурттталга-коммунал ажыл-агыйын реформалаары Чазактың хуралынга хүлээп алдынган Программага үндезилеп чоруттунуп турар.

Саң-хөө талазы-биле кончуг берге чыл турза-даа, чурттталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң боттарының орулгазы эрткен чылдыындан 6 хуу өскен. Чурттакчы чоннуң төлелгелери 27-ден 35 хуу чедир өскен, азы чурттуң чогуур стандарттарынга дүгжүп турар.

Кышкы үеде объектилерни белеткээр талазы-биле хемчеглерни Чазак ап турар болгаш оларның чогумчалыг ажылдаары хандыртынган.

1998 чылда Чазак 10 доктаалды хүлээп ап, ында коммунал бүдүрүлгелерин деткиири-биле хөмүр-дашты, кывар-чаар материалдарны садып алырынга болгаш шалың өрелериниң чамдыызын төлээринге акша-хөреңгини тускайлап берген. Оон аңгыда, өрелерни бот-боттарының аразында төлежир сорулга-биле федералдыг бюджеттен чорудуп бергени 13 млн. рубльге санажылгаларны чоруткан.

Ооң-биле чергелештир, Чазактың дузазын доктаамал манавышаан, кожууннарның болгаш хоорайларның чагырга черлери чурттталга-коммунал ажыл-агыйының муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазынче чогуур кичээнгейни угландырбайн турар. Чаа-Хөл, Каа-Хем, Улуг-Хем ышкаш кожууннар 1997 чылдың октябрь айдан бээр ажылдакчыларынга шалың төлеп бербээн. Чазак Кызыл-Мажалыктың, Сукпактың, Чаа-Хөлдүң муниципалитет котелдарынче хөмүр-даш чедириниң айтырыгларын шиитпирлээр ужурга таваржып, шалың акшазын тускайлап берип турар.

Федералдыг бюджеттен, тус чер чагыргаларының хууда орулгаларындан четпес санныг акшаның кирип турарындан коммунал бүдүрүлгелериниң кредитор өрезин дыка хөй. Чыл тончүзүнде ол өре 282,2 млн. рубль болган, ооң иштинде Кызыл хоорайга 85,1 млн. рубль (184,1 млн. рубль дебитор өрелиг-даа болза).

Чурттталга-коммунал ажыл-агыйының объектилериниң байдалы улуг дүвүрелди болдуруп турар. Суг хандырылгазының болгаш канализация четкилериниң элеп-эргижирээни 94 хуу, электри четкилериниң – 69, чунар-бажыңнарның болгаш хеп чуур черлернии – 77 хуу, самдарап-сандараан бажыңнар – 200 муң дөрбелчин метр.

Чурттталга-коммунал ажыл-агыйының реформазын моон соңгаар боттандырарда тус чер чагыргалары хемчээшкин дерилгелерин чурттталга бажыңнарынга тургузуп эгелээри чугула болгаш чурттталга фондузун хандырарының талазы-биле альтернативтиг бүдүрүлгелерни тургузары чугула.

Бажың-интернаттарның дузалал ажыл-агыйларының бөлүү (шупту каттышкан 1450 кижи) база өг-бүле болгаш уруглар хандырылгазының девискээр төптери 70 тонна картофель болгаш ногаа аймаан, I тонна хире варенье, 42 тонна тараа, 2 тонна эт, 6,5 тонна сүт, 125 килограмм эм оттарны белеткээн. Төптериң дузалал ажыл-агыйларында 100 ажыг мал-маган бар. Бо ажылды оон-даа шапкынчыдары чугула. Эрткен чылын социал хандырылга төптери 4,5 муң кошкак хандырылгалыг өг-бүлелерге, барык 3 муң инвалидтер, кырганнар болгаш дүрген дуза хереглээн хамаатыларга, 6,5 муң ажыг урларга ачы-дузазын көргүскен.

Материалдыг дузаны болгаш деткимчени көргүзүп тура, социал хандырылга төптери ажыл-херээн, үүнүңдаа мурнунда, чурттакчы чоннуң кошкак хандырылгалыг кезээ боттары боттарының күжү-биле амыдырал байдалын экижидип алырынче углап турар. Ынчангаш төптер дааранып цехтер, биче хемчээлдиг хлеб быжырар черлерни, мастерскааларны ажыткан. Бот-иелериниң, инвалидтериниң, хөй ажытолдуг болгаш долу эвес өг-бүлелериниң бажыңынга ажылын организастаарын ажылдап көрүп турар

Хар-назыны дөгүй берген хамаатыларга, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге, чок болган дайын хоочуннарының өг-бүлелеринге, өске күрүнелер девискээринге дайынчы хөделиишкиннер инвалидтеринге болгаш хоочуннарынга, политиктиг репрессиялардан когараанларга болгаш оон агартканнарга социал камгалалды болгаш деткимчени чиигелделер тыпсыры база янзы-бүрү ачы-дуза көргүзери-биле ажылды чорудуп келген. Республиканың Чазаа ол сорулгаларга 12,3 млн. рубльди үндүрген, 220 хоочуннар "Чедер" болгаш "Үш-Белдир" курорттарга халас дыштанган. 705 кижиге бажыңынга ачы-дуза хандырылганы көргүзүп турар. Янзы-бүрү далаштыг ачы-дузаны чаасканнар чурттап орар кырганнар, хөй ажытолдуг өг-бүлелер болгаш инвалидтерге социал дүрген дуза чедирер албан чери чорудуп турар.

Инвалидтерге социал камгалалдың кол угланыышкыны болза, хөй талалыг ачы-дузаны көргүзери. Социал эксперт хыналдаларының албан черлерингe II муң ажыг кижиниң кадыкшыл-байдалын хынаан, 600 ажыг инвалидтерге хууда ачы-дуза программаларын тывыскан. Россияның караа көрбестер ниитилелиниң өөредилгебүдүрүлге чери 2,3 миллион рубльге бараанларны бүдүрген. КПТУ-1-ниң баазазында инвалидтер бызаңчы болгаш дааранып мергежилдерге өөренип ап турар.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалының талазы-биле чиигелде болгаш компенсация тургузуун чурумчудары, социал деткимчениң адрестиг дузазын күштелдирери, социал адырның, албан черлериниң бот-хандырылгазын экижидери көрдүнген.

Социал адырда ниити бар турган байдалды, чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелиниң хенертен кудулаашкынның болдурбазын Чазак ол-ла хевээр камгалап ап шыдаан. Ол 1998 чылда республикада демографтыг байдал эки талазынче чайгылып, чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдези, ооң мурнунда чылга деңнээрге 2 катап хөй болганы-биле бадыткаттынар.

VI.Хоойлу-дүрүм, корум-чурум сагылгазы болгаш ниитилелдиң айыыл чок чоруунуң хандырылгазы

Эрткен чылын Чазак кол күштү хамаатыларның кадыкшылынга болгаш чурттталгазынга хамаарыштыр экономика адырында бооп турар кем-херектерге, арагалаашкынга, наркоманияга удур профилактиктиг ажылдарга шиитпирлиг болгаш дээштиг чаа хемчеглерниң оруктарын дилеп тываринче угландырган. Ылаңгыя күрүне кызыгаарын быжыглаары, мал оору-биле демиселди күштелдирери база орук шимчээшкининiң айыыл чок чоруун хандырары – бо айтыыглар кол кичээнгейге алдынган.

Хоойлу саналдаар инициативаның нормативтиг баазазын экижидер сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынче 32 хоойлу толевилелин сайгарып көөрү-биле киирген. Оларның аразында "Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазын организастаарының дугайында", "Тыва Республиканың Конституция Судунуң дугайында", "Оюннар бизнезинге үндүрүглер дугайында", "Садыг-саарылгадан үндүрүглер дугайында", "Алкоголизм, наркомания болгаш токсикоманияга удур хемчеглер дугайында", "Тыва Республикага азырал, ажаал-тежээл ажылын организастаарының дугайында" дээн чергелиг хоойлу төлевилелдери бар. "Улуг Хурал дугайында" хоойлуның төлевилели чаа эдилгези-биле ажылдап кылдынган. Эрге-хоойлу камгалаар органнарның материал-техниктиг баазазын быжыглаары-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынга сайгарып көөр кылдыр бюджеттен дашкаар "Корум-чурум" фондузу тургузар дугайында доктаал төлевилелин киирген.

1998 чылда федералдыг хоойлулар хүлээп алдынганындан юстиция органнарының эде тургузуушкуну эгелээн. Шимчевес өнчүге хамааржыр адырда рынок харылзааларының хоойлуга дүүштүр ажылдаарын хандырар сорулга-биле шимчевес өнчүге эргениң күрүне бүрүткелин чорудар республика товүн ажыткан. Сес кезектен тургустунган суд шиитпири күүседир албан черин тургускан, ында кожууннар аразының 7, хоорайның 1 салбыры кирип турар. Дээди Судтуң чанында Суд департаментизиниң эргелели тургустунган. Кеземче-күүселде тургузуунда чаартылгалар чоруп турар. ИХЯ-ның Кеземче күүселдезиниң эргелелин Юстиция яамызының кеземче күүселдезиниң эргелели кылдыр шилчиткен. Амгы күштүг болуп турар хоойлунуң тайылбыр ажылдары чоруттунган. Республикада 157 ниитилел болгаш шажын каттыжыышкыннары бүрүткеттинген болгаш ажылдап турар.

Экономиктиг саң-хөө адырында кризис уламчылап турар болзажок, кем-херек үүлгедиглериниң өзүлдезин болдурбас талазы-биле хемчеглер чедип алдынган. Оларның ниити саны 3 хуу эвээжээн. Кижиниң кадыынга, алдар-адынга, чурттталгазынга хамаарышкан кем-херек үүлгедиглери 7,8 хуу эвээжээн, ооң иштинде өлүрүүшкүннер 15 хуу, кадыкшылга аар хора чедирери – 2,5 хуу, үптээр-тоннар чоруктар 3,5 хуу кызырылган. Кызыл хоорайда болгаш 7 кожуунда эт-хөреңги оорлаар чоруктар саны эвээжээн. Республиканың хоорайлар болгаш суурларының кудумчуларында, хөй-ниити черлеринде корум-чурум байдалы экижээн, эзирик кем-херек үүлгедир чоруктарның саны чавырылган. Кем-херектер истеп-тывары, ажыдары 69,3 хуу. Хөй-ниитиге хөлзээшкини болдурган "Агрофирма" садыгның таңныылын база кывар-чаар материалдар кудар станцияга 2 кижини өлүрген, Барыын-Хемчик кожуунга бүдүн өг-бүлени узуткаан өлүрүкчү дугайында херектерни, Кызыл хоорайга кара өжегээр 4 өлүрүүшкүн кылган Мамонтов алышкыларның бөлүүн болгаш оондаа өске херектерни истеп тыпкан.

Эрге-дужаалын ажыглап кылган кем-херектер база илереттинген. Экономика адырынга 400 хире кем-херек үүлгедиглери болган, оларның хөй кезии агроүлетпүр комплекизинге хамаарышканы база тодараан. Хоойлуга дүүшпес садыг-саарылга чорудуундан 43,2 муң декалитр арага кылыгларын хавырган.

Саттынып, хээлиленир чорукка удур база организастыг кем-херек үүлгедиглери-биле демиселдиң түңнелинде 0,6 млн. рубльдиң чээли курлавырын болгаш бюджет акша-хөреңгизин, 5,5 млн. рубль түңнүг күрүненiң өртектиг саазыннарын ажыглаар турган черинге ажыглаваан фактылар илерээн, 39 млн. рубльдиң өнчү-хөреңгизин хавырган.

Россия – Моол күрүне кызыгаарының тыва участогунда кызыгаар кожуунларда мал оорлаары-биле демисежир районнар аразының ийи милиция салбырлары тургустунган. Кызыгаар камгалалының структураларын тургузарының талазы-биле база "Качык", "О-Шынаа" кызыгаар заставаларының тудуун тударының ажылдары чоруп турар. Кызыгаар заставаларының материалдыг хандырылгазын быжыглаары-биле өглөрни, аттарны садып берип турар.

Ынчалза-даа кызыгаарда байдал нарын бооп артпышаан. Кызыгаарның хүн чурумун үрээр, мал оорлаар чорук, моол таладан хоойлудүрүм үрегдекчилериниң оқбоо ажыглаар таварылгалары, контрабанда кылыр чоруктарның саны көвүдээн. 1998 чылда хоойлу-дүрүм үрээни дээш кызыгаарга 450 кижи туттурган. Ийи тала 4 муң баш малды оорлаткан, ооң чүгле дөрттүң бир кезии эгиттинген. Когаралдың түңү 100 муң рубль чедип турар. Ол фактылар езугаар 47 кеземче херээн оттурган; 39 хамааты шииттирген; 10,5 муң ажыг кижиге административтиг хемчеглерни онааган; Каайлы дүрүмнерин үрээн 133 фактыны илередип истээн болгаш 242 муң рубльдиң торгаалын онааган; 1,9 млн. рубльдиң бараанын база транспорт аймаан хавырган; Федералдыг бюджетче 169 муң рубльдиң каайлы төлевирин немей шилчиткен.

Назы четпээннерниң хоойлу-дүрүм үрээр база хайгаарал чок тояар чоруун болдурбас талазы-биле баш удур алыр хемчеглерни дээштиг болдурары-биле Чазак тускай концепцияны ажылдап кылган. Наркомания-биле демиселче угланган акцияларны эрттирген, албан организацияларның каттышкан комплекстиг операцияларын чоруткан. Хоойлу-дүрүм үревезин дээш чайгы дыштанылгалар үезинде 700 хире назы четпээннерни организастыг дыштанылгаже хаара тудуп, түр ажылдарга ажылдаар арганы берген. Ооң түңнелинде назы четпээннер ортузунга чайгы үеде кем-херек үүлгедир чорук 35,5 хуу кызырылган.

Сөөлгү үеде уругларның социал өскүүсүрели нептерээн. Чүге дизе янзы-бүрү чылдагааннардан ажы-төлүн карактап, ажаавас ада-иелериниң саны эндерилген. Ынчангаш диленип чоруур, хайгаарал чок уругларның саны өскен. Хайгаарал чок чер кезип чоруур уругларның түр хоргаадал төвүнде назы четпээннериниң саны сөөлгү үш чылда 1,2 катап өскен. Оларның 75 хуузу ада-иелериндeн боттары дезипкен бооп турар. Аныяк-өскениң наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаары нептерээн. Кыжаныышкын болгаш күштепкүчүлээшкинге таварышкан уругларның саны өспүшаан. Назы четпээннериниң хайгаарал чок чоруун болдурбас база бо берге үени ажыл эртери-биле ажыл хемчеглериниң системазын тургузуп, күрүне, хөй-ниити организациялары өг-бүле болгаш уругларның эрге-ажыын камгалаар ажылын чаартыр болза, ынчан мындыг байдалдан уштунуп болур.

Өрт болгаш орук-транспорт айыыл-халавы-биле демиселге Чазак болгаш албан черлери улуг үштү үндүрген. 400 млн. рубльдиң когаралын чедирген 600 хире өрт болган. 22 кижи амытынындан чарылган, 13 кижи кемдээшкиннерге таварышкан. Орук шимчээшкининiң айыыл чок чоруун организастаары чугула айтырыг бооп артпышаан. Орук-транспорт болуушкуннары 3,7 хуу өскен. Орук озал-ондааанга 116 кижи амы-тынындан чарылган, 314 кижи кемдээн.

Кем-херек үүлгедиишкининге элээн доктаашкын турза-даа, арагалаашкын-биле демисел, амыдыралчы кем-херек үүлгедиишкиннериниң айтырыы чидиг бооп арткан. Ук кем-херек үүлгедиглерни истеп, ажыдар талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглериниң дээштии чогуур деннелде эвес. Ылаңгыя кижиниң кадыынга өш-биле хора чедирген, оорлаан, үптээн таварылгаларга хамаарыштыр.

Иштики херектер яамызы болгаш тус чер администрациялары хоойлу-дүрүм үрээшкинин болдурбазының баш бурунгаар ап чорудар хемчеглерин алыр талазы-биле чедир ажылдавайн турарын Чазак демдеглээн. Участок инспекторларының, хөй-ниитниң күжүн чедир ажыглавайн турар. Мал оорлаашкынынга удур демисел ажылы кошкак тургустунган. Истелге органнарынга хамаарыштыр хомудалдар хөй. Саттынып, хээлиленир чорук-биле, мафиоз структуралар-биле, арага аймаан чажырып садар чорук-биле демисел кошкак.

Бойдустун ала-чайгаар болуп турар хай-халаптарындан болгаш техноген байдалдыг айыылдарындан чурттакчы чонну камгалаарынче Чазак кичээнгейни углап келген. 1997 чылда үерден когаралга 7,05 млн. рубльди үндүрген. Хоозурап, когараан черлерни, кижилерни деткиири-биле чурттакчы чонга болгаш албан организацияларга ону үлеп берген. Арга-арыгларга болган орттерни өжүреринге, РП-5 деп регенеративтиг октүн частыышкынының соонда ажылдарга (аңаа ийи бичии оол өлген), цезий-237 радиоактивтиг материалдарны оорлаан фактыларны истээринге (аңаа үш кижи амы-тынындан чарылган), үш эң аар автоавариялар соонда ажылдарга хамааты камгалалының күштери киришкен. 8 онза айыыл-халапты болдурбайн баар, а 5-ин узуткаар аргалыг болган. Чарыгдалдарның түңү — 5 млн. хире рубль.

Ындыг болза-даа амгы үеге дүүштүр идегелдиг ажылдап турар, чер-черлерден медээ алырынга, чыырынга, орнап-солчурунга ажыглаар эвээш чарыгдалдыг системаны, онза айыылды болдурбазынга база узуткаарынга ажыглаар материал-техниктиг курлавырны, авария-амы-тын камгалалының албанын республиканың Чазаа 1998 чылда тургузуп шыдаваан.

ТҮҢНЕЛ

1998 чылда Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң Отчедунда айыттынган анализ дараазында түңнелдерни кылыр арганы берип турар:

1. Эрткен чылын Чазак кончуг нарын, хаая эвес таварылгада, харын-даа ондактыг байдалдарга ажылдап турган. Республикага политиктиг анаа эвес байдал, делегейниң болгаш ниити-россияның саң-хөө кризизи, Россияның Чазааның ийи даклыр солчулгазы республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң хөй-хөй айтырыгларын шиитпирлээринге шаптыктап турган.

2. Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Президентизиниң программазында, № I Чарлыында салган сорулгаларны боттандырарын уламчылаан, хостут рынок экономиказын тургузарының, демонополизастаарының, бүдүрүлгениң ажыктыын бедидериниң оруу-биле бурунгаарлаан.

3. Эргелеп башкарылгакың республика органнарының структуразы сайыраңгайжаан. Конституцияда нормачижектерге дүүштүр Чазактың чаа составы тургустунган, республиканың Дээди Хуралы ону деткээн. Республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының ажылы элээн үреттүңнелдиг болу берген.

4. Россияның Чазаанга, федералдыг яамыларга болгаш ведомстволарга идепкейлиг ажылдың түңнелинде чурттуң күүсекчи эрге-чагырганың органнары-биле, а ол ышкаш Күрүне Думазы-биле ажыктыг кады ажылдажылганы хандырары, республикага чутула амыдыралчы хөй-хөй айтырыгларны болур-чогууру-биле шиитпирлээри чедип алдынган.

5. Экономиканы кедүрер талазы-биле багай эвес баштайгы түңнелдер чедип алдынган. Ниити регионал продуктузунуң хемчээли өскен. Продукцияның чамдык хевирлерин бүдүрүп үндүреринiң ниити хемчээли улгаткан. Амыдыралдың хереглелин хандырар бааза болуп турар адырлар болур-чогууру-биле ажылдаан. Инвестициларның хемчээли улгаткан. Республиканың перспективтиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын ажылдап кылыры уламчылаан.

6. Социал адырның албан черлериниң четкизи камгалаттынып арткан. Чурттакчы чоннуң кадыкшылын быжыглаар, өөредилгениң деңнелин бедидер, культураны, эртемни, спортту хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни ап келген. Хоойлу-дүрүмну болгаш корум-чурумну хандырар талазы-биле чамдык эки түңнелдер чедип алдынган.

7. Көстүп келген чогумчалыг бурунгаарлаашкыннар республиканың нарын социал-экономиктиг байдалын үндезини-биле өскертип, саң-хөө кризизинден ону ам-даа үштүп шыдаваан. Бюджет чедишпес болуп артпышаан. Чээли талазы-биле өре-шире эвээжеевээн. Пенсияны, бюджет адырының ажылдакчыларына ажыл төлевирин төлээри чыл төнчүзүнде чүтээр чедип алдынза-даа, күрүне өрелери ам-даа дыка улут болуп артпышаан. Рынок байдалдарына бүдүрүлгелер дөгерези ижиклээн, алырның дыка хөйүнүң байдалы хөлчок берге болуп артпышаан.

8. 1999 чыл чуртка политиктиг, экономиктиг болгаш социал талазы-биле кончут берге болур. Ол бүгү Чазактан немелде күжениишкиннерни, республикага болгаш федералдыг деңнелге эрге-чагырганың өске-даа адырлары-биле демниг, аразында холбаалыг ажылдаарын сайыраңгайыдарын, ажылдың болгаш күүсекчи сагылга-чурумну бедидериниң эң ажыктыг хевирлерин дилеп тываарын негээр. Бодунуң эзлчээнде Чазак болза экономиктиг болгаш социал чаартылгаларны боттандырар талазы-биле оон күжениишкиннерин деткиирин Дээди Хуралдан (парламентиден), тус чер бот-башкарылга органнарындан, партиялардан болгаш хөй-ниити шимчээшкиннерден, чурттакчы чоннуң бүгү-ле кезектериндeнماناп турар. Чүгле бир демниг найыралдыг ажыл чогумчалыг түңнелди берип, Тываны сайыраңгай экономикалыг регион болдурар талазы-биле баштайгы базымнарны кылыр арганы бээр.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. ООРЖАК.

1999 чылдың февраль 10.

Шагаа бүдүүзүнде

КОЖАВЫС МООЛГА МЫНЧААР ЭРТЕР

Тыва чонувус-биле бир дөмей, шаг-шаандан бээр мал ажыл-агыйлыг, көшкүн амыдыралдыг чораан кожа-хелбээ Моол чоннуң шагаа байырлалын канчаар дөмдеглеп эрттирер дугайында материалды номчукчуларга бараалгаттывыс.

Шагаа — Чөөн чүк чоннарының эрги чылды үдеп, чаа чылды уткуурунуң база частың баштайгы айының бир чаазының моорлап келгенин байырлап эрттирер ыдыктыг байырлалы. Шагаа байырлалы дээрге, чаа чылды уткуурунуң, соок кышты хүрменди ашканын, кижи бүрүзүнге база бир назынны хайырлаанын өг-бүле бүрүзү демдеглеп байырлаарындан аңгыда, чоннуң төре-чазаан, күрүнезин алгаан, оон ачы-авыралын, эгээртинмес энерел-хайыразын алдаржыткан өлчей-кежиктиг, ханы уткалыг байырлал.

Моолдар Шагааны "Цагаан сар" (тывалаарга "ак ай") дээр. Оон алыс ужурутказы – ак оңну ыдыкшылдың, хүндүткелдиң демдээ, ак чемниң элбек айы кылдыр санап турары. (Ак чемниң элбек айы дээни шагда шагааны күзүн эрттирип турганы-биле сырый харылзаалыг). Моолдар Шагааны чоннуң чаагай чанчыл-езулалдарының, ажыл-агыйның байырлалы деп санаар турган. Ынчангаш Шагаа байырлалының үезинде езучурум үрээр, кижилерге хүндүткел чок чоруун көргүзер, эзиртир суксунче хандыкшыыр, аас-дыл, шошсодаа кылыр, үй-балай багай сөстер соглээрин шынгыызыбиле хоруп, амыр-тайбың, бот-боттарын хүндүлежип, өөрүшкү-маңнайлыг, хей-аттыг уткуп байырлаарын эргим кылдыр сагып келген.

Шагаага белеткелди күзүн-не эгелээр, ынчан сүт арагазын, ааржы-саржаан, өреме-чөкпээн, быштаан болгаш оске-даа ак чемнерин база чиш үезинде кончуг семис иртти өзөш, ужа-төжүбиле кады үүжелеп шыгжап алыр. Оон аңгыда шагаа байырлалында кедер идик-хептерин база ол үеде даарап алган турар.

Моолдар кыштың сөөлгү айының (эрги сан-биле) 23-те одун дагыыр. От дагаан соонда, үүп орар чаа чылды өре чок уткууру-биле оске улустан чээп алган акша-төгерик, эт-сеп, мал-маган бар болза эгидип бээр. Оон мурнунда аас-дыл былаажып, бакташкан улузу бар болза, албан чедип ужурашкаш, бо хүнден эгелеп бот-боттарыныска бак сагыш бодавайн, найыралдыг болуулу деп эптежип алыр.

Кыштың сөөлгү айының 25-тен эгелеп бүдүүнүң аъш-чемин белеткээр ажыл эгелээр. Ол дээрге манчы-бууза тудары, амданныг бооваборзактарны быжырары, шагаага салыр чемнерни четчелээри. 29-туң хүнүнде өг бүрүзү бурганын дагып, аалорааныныңишти-даштын аштап-арыглап, эрги чылдың довурак-доозунун кактап, кажаа-хораазын септээр чергелиг ажылдарны кылыр. Ол-ла хүн шагаага шыгжап алган аъш-чемин дөгерезин уштуп, үүжезин бузуп, хайындырар. Эр кижилер шагаада мунар аъттарын шилип, оларның челин, кудуруун дескилеп аян киирип, чаа эзер-чүгенин дерип белеткээр. Аалдың херээжен ээлери кижи бүрүзүнүң байырлалга кедер идик-хевин аптараларындан уштуп агаарладыр. Оолдар, уруглар байырлал үезинде оттулар ыяш-дашты арбыдадыр белеткээн турар ужурлуг. Бо чижектиг белеткел ажылдарын кылган соонда, 30-ниң хүнүнде бүдүүнүң улуг байырлалы эгелээр.

Бүдүүнүң хүнү. Бо хүннүң хүндүсү ажылдары хайындыртынар, быжыртынар, өг иштинге байырлал шинчи киирер дээш оон-даа оске үүрмек ажылдарны кылып дооскаш, мал-маганын, оске хүннерге бодаарга, арай эртежик кажаалап аайлаар. Өгнүң эр ээзи өөнүң оң талакы эргининиң кырынга ак даш азы арыг доъш, солагай талазынга тенниг хараганны тус-тузунда салыр. Ак оңнуг даш азы доъш дээрге, эки чүктүң ээлери аалдап киреринин, а тенниг хараган дээрге, аза-буктуң оруун дуглап, доктар-моондак болурун оштааны ол.

Кежээликтей бүдүүнүң ажын-чемин делгей салып, бүдүү байырлалын эгелээр. Ширээге салган аъш-чемниң солагай талазындан оң талазынче шуптузундан дээжилей алгаш, от-көзүнче болгаш бурганынга өргүүрү албан. Бүдүүнүң кежээзинде салыр аъш-чемге чаагын адырбаан хой бажы азы төш колдаар. Бир эвес төш салыр таварылгада төштүң бажын дөрже көрүндүр салгаш, оон кырынга чарын, үттүг чарын, чилиг, чода баштадыр салып каар. Хой бажын салыр таварылгада аксынга бичии сиген азы согуна ызырткаш, кургулдайны куйга-биле катай салыр, чарын, чода азы кырының кайы-бирээзин салып делгээр. Оон аңгыда манчы-хуужуур, бооваборзак, ак чем аймаа-биле ширээни каастап шимээр. Олбук-ширтээн чаткаш, бүдүүнүң ширээзинче улуг назылыг кырганнарны чалаан соонда, улаштыр назыхар барымдаалаан аайы-биле саадаптар. Саадааннар дөгерези бөрттерин кедип алган, өөктерин долузу-биле өөктеп алган болур. Өгнүң кыс ээзи чиң сарыг шайын эң-не баштайында өгнүң эр ээзинге, дараазында улуг назылыг улуска, оон хүн аайы-биле тус-тузунда кудуп сунар. Дөрде олурган кырганнар күскү шимени дашкаларга куткаш, боттары ыдамнап чашкаш амзаан соонда, "дөртен харлыында амза, бежен харлыында бичиилеп иш, алдан харлыында аайың-биле иш" дээр езу-чурумну барымдаалап, өгде олурганнарга кудуп сунар. Кежээ чаа келин кыска ыры ырладыр. Бир эвес ол ырлап шыдавас таварылгада аалдың улуг кеннээттери дузалажып ырлажып бээр. Ыры соонда эң улуг назылыг кижи бүдүүнүң йөрээлин салыр.

Бүдүү байырлалын Моолга чурт-девискээр аайы-биле ылгалдыг эрттирер. Чижээлээрге, Моолдуң барыын талакы аймактарында чурттап турар торгуудтар, өөлеттер, баядтар, урианхайлар инектиң хендирбезин бүдүүнүң кежээзинде дүлгеш, эъдин дөгере чедиштир амзаан соонда, чараштыр хемдип алгаш, чоок-кавыныңэң улуг назылыг кырганның өөнге чыглып алгаш, ак пөс баглап каан хендирбени сый шанчып маргыжарлар. Кажан хендирбени сый шанчыптарга, "бүдүү ажыттынды" деп өөрүшкүлүг курайлавышаан, бүдүү байырлалын эгелээрлер. Орай кежээ баштайгы сылдыс көстүп кээри билек, бүдүүнүң ширээзин катап эде делгеп, бурганынга кудурук, чарын, кыры , а оске таваккa ак чем, боова-боорзак, амданныг үзүм-чигир, саржаг салгаш, тус-тузунда делгээр.

Шагаа манчызын тудуп тура, билдинмес кылдыр иштинге чоосту (көпеекти) суп каар. Шак ол чоостуг манчы алган кижи ол чылдың дургузунда олча-омактыг, аас-кежиктиг, чыргалдыг чурттаар дижирлер.

Дүннү өттүр кырган, чалыы дивейн шыдыраалап, кажыктажып, даалылап, чинчи чажыржып, тоол ыдып, ырлажып, хоглеп хонар.

Шагаа хүнү. Чөөн чүкай, хүн санаашкыны-биле частың башкы айының бир чаазы. Даң бажында, чер чыраалакта өгнүң кыс ээзи өөнүң өрегезин ажыткаш, одун салып, шайын хайындырар. Ол өйде шупту улус туруп келир. Өгнүң кыс ээзи шайынның дээжизин орантаңдызынга чажып чалбарар. Хүн даг бажынга дээп кээри билек, шуптузу шайын, аъш-чеминиң дээжизин,олбук-ширтээн алгаш, аал-коданының чанында бедик доң кырынга дөгере барып аъш-чемин делгеп, оваазынга саңын салып, алдай-таңдызынга чажыын чажып, үүнүп келген чаа чыл арат чонувуска, ажы-төлүвүске аас-кежикти хайырлазын, аарыг-аржык, думаа-ханаадан чайлап чорзун, тараа-быдаа арбын болзун дээн чижектиг чалбарып тейлээр. Тейлээрде мурнуу, барыын, барыынсоңгу, чөөн – дөрт чүкче тейлээр. Чүктерниң эң багайы дээш чөөн-соңгу чүкче тейлевес.

Чолукшууру. Хүн өгнүң ынаа бажынга дээп кээрге, шупту байырлалдың чаа идик-хептерин кеткилээш, аалдың эң улуг назылыг кижизинге аъш-чемниг тавактыг, домбуда изиг сүттүг шайлыг келгеш, ак кадак сунуп чолукшуур. Чолукшуурда бөргүн дорт, шын кылдыр кеткеш, өөктерин шуптузун өөктеп, курун дыңзыг кылдыр куржап алган, арын шырайы байырмныг шинчилиг "Амырган-на, амыр ирги бе?" деп бодундан улуг кижиниң шенээниң адаа-биле көдүре аарак мөгейип чолукшуур. Улуг кижи адыжын өрү көргүзе чада салып чолукшуур. Ол дээрге назы-харым, буян-кежиим харам чокка сөңнеп тур мен дээн уткалыг. Кадактыг чолукшуур таварылгада, кадак сунуп турар кижи кадактың сый тутқан ажык талазын хүндүткеп турары кижизинче көрүндүрер. Эң-не хүндүткелдиг кырганнар, ада-иелер, башкылар-биле чолукшуурда кадактыг чолукшулганы ажыглаар. Ак кадактыг чолукшулга сеткилимниң ханызындан сөңнеп, узун назылаарынарны күзеп тур мен дээн арыг сагыш-сеткил илердиишкинин көргүскен езулал болур.

Өг-бүле, ашак-кадай улус чолукшуп болбас. Чүге дээрге ол улустуң тыны база магаботу чаңгыс деп санаар. Үеверге улус чолукшуур таварылгада кыс кижи эр кижини хүндүлеп, ийи холун адаандан сунар. Үе-черге ийи эр кижи болза, өөнде олурары даштыыртан кирип келген кижини хүндүлеп чолукшуур. Ийи кыс кижи болза, кайызы мурнай божааныл, ол кижини хүндүткээр. Бир эвес иелээ деңге божаан таварылгада эр оол божаанын хүндүлээр.

Чолукшулга соонда кышты хүр-менди ашканын, өлчейлиг сөстер-биле амырмендизин айтыржып хөөрге (думчук таакпызы), данза солчуп таакпылажыр.

Шагааның аъш-чеми. Шагааның аъш-чеми бүдүүнүң чеминге бодаарга, элээн ылгалдыг – элбек улуг таваккта каът-каът кылдыр салган тускай боовалар, янзы-бүрү хептерге быжырган бооррзактар, ааржы,курут, үзүмчигир, ак саржаг, быштак, ак сүттен кылган чемден оске таваккта ужа-төш, кыры, чода, чарын эът аймаа (мону бүдүүнүң чеми деп-даа адаар) манчы-бууза, хуужуур оондаа оске аъш-чемнерни ширээни долдур делгеп салыр. Шагааның аъш-чеми кайы-хире хой арбын болурул, ол чылдың дургузунда аъш-чем шак ол ышкаш элбек деп чугаалажыр. Шагааның аъш-чемин канчаар амзаары, эътти канчаар кезип чиири, ботботтарынга удур-дедир белек солчуру – шупту тускай ужуруткалыг, чурумнуг.

Шагаа үезинде кижи бүрүзү чолукшуп, амырменди айтыржып, ажыл-ижи, үүле-херээ ак боорун күзеп, аъш-чемин үнген кирген чонунга сөңнеп, национал оюннарын ойнап, эрте шагдан дамчын келген улусчу чаңчылдарын сагып, улуг-биче, ушпа-чөнүк дишпейн, бөгүнге чедир байырлавышаан.

Үнүп орар Тоолай чылы кижи бүрүзүнге ууттунмас кежикти, уттундурбас буянны хайырлаар болзунам, аалоран, аймак-чон амыртайбың, ажы-төлүвүс амырчыргалдыг, аарыг-аржыктан өршээлдиг болзунам деп йөрээдим, тыва чонум! Кураай-курай-курай! Шагаа-биле!

Бахрсайкан САРЫГЛАР.
Кызыл хоорай.

Байыр чедириишкини

Тыва Республиканың Президентизиниң Тес-Хем кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи кожуунның ажыл-ишчи бүгү чонунга Шагаа байырлалын таварыштыр байыр чедирип, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, өг-бүлелеринге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, бүгү-ле эки чүүлдерни күзеп тур.

Кожуунның чагырга даргазынга чоокта чаа сонгуткан Биче-оол Сундуевич Шыырапка, оон өг-бүлезинге, кады демнежип ажылдап чорууру эш-өөрүнге, коллективинге шупту экини күзеп, ажыл-херектери бүдүнгүр болурун күзедим.

Александр МОНГУШ.

ШАГАА ХҮНҮ МООРЛАП КЕЛДИ

Шайланар деп чалажы бээр
Шагаа хүнү моорлап келди.
Шанак мунгаш чуңгуларла
Чарыштырып ойнап тур бис.

Чаагай кежик, буян дилеп
Чалбардывыс, мөгейдивис
Чамбы-дипке өлүм-чидим
Чавырылзын, бурган өршээ.

Чаагай тыва чаңчылдарны
Частырыг чок сагып тур бис
Чажыг өргүп, саңнар салып
Шагаа хүнүн уткуп тур бис.

Аракчаа ОНДАР.
Чадаана хоорай.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР

Эрте бурун шагдан бээр ыр-шоорда кирген, кайгамчык байлак болгаш бойдус чурумалдыг оран, бажы бедик Бай-Тайганың кожуун чагыргазы кожуунну **Сүлде демдээн** (Герб) болгаш **Ыдык ырын** (Гимн) чогаадып тургузарының Республика **чергелиг конкурузун** чарлап тур.

Сорулгазы

Бай-Тайганың чурттакчы чонунуң национал онзагай байдалдарын бадыткавышаан, оларның үзел-бодалдарын, тура-соруун хей-аът киирип, күш-ажылче кыйгырып кээр, чылдар өттүр чурттап шыдаар, езулуг улусчу Сүлде демдээн (Герб) болгаш Ыдык ырын (Гимн) чогаадып тургузары болур.

Негелдези

Конкурска ТР-ниң чогаалчылары, композиторлары, чурукчулары база бүгү интеллигенциязы болгаш күзелдигле кижи бүрүзү киржип болур, назы-хар барымдаалавас.

Мөөрейге киирер материалдарны республика солуннарынче чорударда, **"Мөөрейге"** деп демдеглээр болгаш бир хоолгазын Бай-Тайга кожуун чагырыкчызының адрезинче чорудар: **Тээли суур. Чагырга бажыңы.** Конкурска моон мурнунда каяа-даа парлаттынмаан материалдарны хүлээп алыр.

Мөөрейге кирген материалдарны сайгарып көөрү-биле эртемденнерден, чогаалчылардан, чурукчулардан болгаш композиторлардан тургустунган тускай комиссияны тургузар.

Конкурс ону солунга чарлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур болгаш ийи ай хуусаа иштинде үргүлчүлээр. Конкурсту Бай-Тайга кожуун чагырга черинге түннээр болгаш ону бүгү чоннуң хуралынга күштүг кылдыр бадылаар.

Шаңналдары: а) Сүлде демдек (Герб) дээш 2000 рубль.
б) Ыдык ыр (Гимн) дээш 2500 рубль.

КОНКУРСКА ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИРИҢЕРНИ ДИЛЕП ТУР БИС.

Бай-Тайга хожуун чагыргазы.

ЭКИНИҢ ҮРЕЗИНИН ТАРЫЫР БОЛЗУВУССА...

Чаңгыс ак менгилиг, сарыг ие-чер мага-боттуг көк Тоолай чылы саадап олур. Бо амытан эртежи, узун кулактары – дыннангыр, серемчилел оваарымчалыы – кончуг кичээнгейлиг мөзү-шынарын демдеглеп, кандыг-даа берге байдалга таварышканда шын, эки түннелдиг шиитпирни тып билир деп, тоолчургу чечен чугаалар шынзыдып турар. Ол ышкаш бодунуң шимченгир, кежээзи-биле хырны тодуг, аъш-чем тып, камнап-кадагалап билири база тоолайның эки талаларын көргүзер. Ынчалза-даа чамдыкта сагыш-сеткилинге багайны болап, эки эвес үүлдерни кылыптарындан, оон орнун эдилеп, коргуп-иргип чорууру база бар. Бо бичии төөгү Шигемуни бурган башкының өөредиин бадыткаан. Ол болза кижи багайны бодалы-биле (хорадаар, алыксак-чиксек, мугулай), сөс-домаа-биле (хоозун чулчуруур, мөгелээр, хоп дажыыр, каржы-хажагай сөстер), мага-боду-биле (амыглар өлүрер, оорланыр, өг-бүлезинге шынчы эвес болуру) үүлгеткен санында, орнунга хилинчек-човуланны эдилеп чоруур болур. Ынчангаш өскелерге экини бодаан, чугаалаан, кылган санында, орнунга буянны, өөрүшкүнү, аас-кежикти эдилеп турарывыс ол. Бир эвес өскелерге дуза чедирип шыдавас шинектиг болза, он кара нүгүлдү кылбаска-ла, оон түннели дөмей эки болур.

Бо чыл ниитизи-биле бүгүдеге экини аазап турар: эрге-дужаалга, ажылга бединрде, өөредилгеге чедиишкинни, мал-маган арбынхоор, тараа-сиген, кат-чимис, ногаа эки дүжүттүг, өг-бүле тударынга, эп-найыралды быжыктырарынга. Хой болгаш Хаван чылдарында төрүттүнген кижилерге Тоолай чоокшулашкак эжи болганда, эки чыл болурунга идегеп болур. А Дагаа чылда төрүттүнген кижилер шала ооарымчалыг, ай санында камгалал номунга кирип ап турза эки. Бо чыл дургузунда кижиниң от төрелдиг органнарынга аарыг тыптып болур, ынчангаш камнаныры чугула. Бо бүгү Тоолай чылының сан-чурагайынга (астрология) хамаарышкан үүлдердир.

Ындыг-даа бол, бир эвес бистер хүн бүрүде Бурган башкыга тейлеп, чалбарып, чагыг-сүзүүн өөренип, амыдыралга боттандырып, сан (артыш) салып, тарина, ном номчуп турар болзувусса, хүн, шак бүрүзүнде экиниң үрезинин тарып, оон түннели болур аас-кежиктиң дүжүдүн алыр бис.

Силер бүгүдеге күзээнбодааныңар боттанып-ла турар болзун деп йөрээдим. Курай-курай-курай!

Тензин ЧИНБА-кечил.

ТООЛАЙ ЧЫЛЫ ЧҮҮҢ ОШТАП ТУРАРЫЛ?

Чоон чүктүң болгаш персид календарьлар езугаар 1999 чылы үш баштыг мутант – Тоолай, Моортай болгаш Хаванның демдээ-биле эртпишаан, шагда-ла Нострадамустуң баш бурунгаар чугаалааны дег, дендии дээн хүн туттуруушкуну-биле онза ылгавырлыг болур.

Сарыг Моортай азы Тоолай чылын Кыдатта тургузуушкуннуң болгаш тайбының чылы деп санап турар. Ол февраль 16-да Тываныы-биле 5 шак 39 минута турда эгелээр. А персид календарь езугаар сарыг-кызыл Хаван чылы март 21-де келир. Ынчангаш декабрь 31-ден январь 1-же дүнеде Чаа чылды чүгле чаңчылчаанывыс-биле ужур эдерип уткаан-дыр бис.

Тоолай демдээ өг-бүлеге тайбыңны болгаш психологгуг оожургалды оштап турар болганда, үнер чылдың бирги чартыы дүвүрээзин чок эртер, аар-берге Пар чылының соонда кижи бүрүзү күшшыдал, сагыш-сеткил талазыбиле катап тургустунуп алыр аргалыг болур. Бо "кайгамчыктыг үе" дипломаттарга, юристерге болгаш сайгарлыкчыларга шүүдел чок саарлып алырынга дузалыг. Ниитилел оожум, тайбың апаар, хаңндаа чамдыкта брежневчи таптаашкын үезин сагындырып, ында-мында дайыннар безин соксаш кыннар. Ынчалза-даа бо оожургал үр болбас.

Дүвүрээзин чайын дойлуп үнер, ылаңгыя июль 18-тен август 12-ге чедир үе кончуг айыылдыг. Бо бүгү Нострадамустуң 1555 чылда-ла баш бурунгаар чугаалааны август 11-де болур кончуг улуг "космиктиг аттракцион-биле" холбашкан: "1999 чылда Парижтиң кырынга планеталар каттышкаш, дөрт-адыр крести тургузар, ол барыын Европага коргунчуг айыыл-халапты диргелдирип, далай көдүрүлгеш, ол таланы үүлгүй шаап азы шуут узуткап болур. Ынчан хүндүскүнүң 11 шак 10 минута турда (Тываныы-биле) дээрге, шынап-ла, дөрт-адыр крест көстүп келир: Ай биле Хүн Уран планета-биле дужаажып, чаңгыс шыйыгга келир, а оларны кежилдир Марс болгаш Сатурн туруптар. Дөрт-адырның уштарынга "удурланыкчы планеталар" база коштунчу бээр. Бо "чырык" кандыг айыылды диргелдирип болурун чүгле даап бодаары арткан-дыр-ла. Оон кадында 10-гу центурияның 72-ги катренинде Нострадамус оон-даа чиктиг болуушкунну баш удур оштап каан: "1999 чылдың 7-ги айында (амгы григориан календарь езугаар 8-ки. –Ред.) дээрден коргунчуг болуушкуннарның Дээди Хааны улуг Анголмуа хаанны диргизеробиле дүжүп келир. Ынчангаш Марстың мурнундагы болгаш соондагы үезинде амыршөлээн хааннаар".

Чүгле астрологтар "Коргунчуг болуушкуннар Хааны" дээрге ам-даа билдинмес, ажыттынмаан комета азы 200 км узун дурттуг, дорт-ла АКШ-тың кырынга барып дүжер астероид чадавас деп бодап турар, а бир чамдыктар август 11-де бистин "Мир" станциявыс кээп дүжер деп санап турар.

База бир анчыг чылдагаан — Плутоннуң "озал-ондак өзээн" таварыштыр эртери болур. 1986 чылда ол өзекти Сатурн таварып эрткен, ынчан "Челленджер" космос корабли чазылган болгаш Чернобыль авариязы болганы-биле ол демдеглеттингеи. Плуттоннуң онзагай демдээ илчирбеленчек айыылды оштаан: өрт, частыышкын, ядролуг реакциялар, рак аарыы кедереп көвдээр. Ынчангаш АЭСтер болгаш бүгү-ле ядролуг шенелделер херек кырында боттуг айыылды тургузуп болур.

Четкериң талалакчылары чылда үш тос деп санның көстүп келири-биле Каранғының ноянының хаанналашкыны эгелээр деп санаан. Ону Иоанн Богословтуң "Апокалипсисте" сагындырып турары үш тосту аңдара көөрге 666 деп "араатан аң саны" үнүп келири-биле тайылбырлааннар. Ынчангаш олар үшкү делегей дайынын азы өскээр чугаалаарга, Россияга хамааты дайыны өөскүп үнерин манап турарлар.

Үнер чыл Россияга, шынап-ла, кум кынны берген вулкан сагындырар, бичии-ле тыртыпса, оттун келир чыгыы. Ындыг частыышкын үнүп болгу дег айыылдыг үелер 1999 чылда дорт: март ортан үези, июль ортандан август ортан үезинге чедир, октябрь ортан үези болгаш декабрь эгези. Чамдык медээлер езугаар алырга, Россияга чайын чазак солчур болгаш большевиктер сөөлгү тура халыышкынын организаттаар, оон сөөлүнде Ленининиң мөчүзүн арай деп-ле черге орнукшудар.

Бо бүгү эң улуг хемчээлдерге хамааржыр халаптардыр. А өг-бүлелерге тайбың болгаш дыш келир ужурлуг, чүге дизе Тоолай биле Моортай — чымчак аажылыг, кижиге өөренген, шош-содаага тура чок амытаннар ышкажыл.

Теп парлалгадан.

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАП ТУР

Сергей Пюрбю аттыг улусчу чогаадылга төвү **март 6-да** Бүгү делегейниң херээженнер хүнү – Март 8-тиң байырлалын уткуштур чылдың-на эртип турар чаңчылчаан **шоу-мода "Челээш-99"**-ка киржири-биле уран-шеверлерни, көргүзүкчүлерни чалап тур.

Мөөрейниң түннелинде **"Эң-не аянныг, чараш көргүзүкчү", "Эң-не уран-шепер даараныкчы", "Көрүкчүлерниң сонуургалы"** деп тускай шаңналдарны тыпсыр.

Билдинмес айтырыгларны **3-41-42; 3-21-35** дугаарлыг телефоннарже долгааш, тодарадып ап болур.

Шагаада

ФЕВРАЛЬ 16-ДА

Эр, херээжен улустуң 5, 10,15 км черге **хаак маргылдаазы** Кызыл – Эрзин аразының 9-ку километринге **11 шакта** эгелээр, **февраль 17-де** уламчылаар.

Тыва күрешке хууда база команда аайы-биле бирги чер дээш моол мөгелериң киржилгези-биле маргылдаа "Херел" спорт залынга **10 шакта** эгелээш, **февраль 17-де** үргүлчүлээр.

Шагаа делгелгези Алдан-Маадыр аттыг музейге **10 шакта.**

"Шагаа – тыва чаңчыл" деп номнар делгелгези Пушкин аттыг библиотекага **10 шакта** ажыттынар.

"Шагаа – шаг-төөгүнүң байырлалы" деп 1-4 класстарның өөреникчилеринге оюн-беседа Чуковский аттыг библиотекага **10 шакта** болур.

Теннис, бильярд, шыдыраа Национал паркка **10 шактан 17 шакка** чедир.

"Шагаа-99" **театржыткан байырлал** улусчу чогаадылга бажыңынга **15 шакта** эгелээр.

"Азия төвү" бөлүктүң **концерти** күрфилармонияга **17 шакта.**

"Тудугжу", "Енисей" КБ **дыштанылга кежээлери 19 шакта.**

Шагаага тураскааткан **мөргүл номчулгазы** хөгжүм-шии театрынга **23 шактан 01.00 шакка** чедир.

ФЕВРАЛЬ 17-ДЕ

Хүн үнерин уткууру, конкурстар, национал оюннар **7 шактан 10 шакка** чедир, Енисей кыдыынга, Вилан даанга.

Ча адары спорт комплекске 11 шакта.

Ярмарка, садыг-наймаа Арат шөлүнге **9-15 шактарда.**

ТӨӨГҮЗҮ МЫНДЫГ ЧҮВЕ-ДИР

Христиан улустар январь 1-ни чаа чылдың эгези кылдыр байырлап чораан. Россияга январь 1-ни март болгаш сентябрь айларда байырлаар турган. Январьны эрте-бурунгу орус календарьга Сечень (сечь деп сөстен – тывалаарга, одура кезер, кагар) деп адаар турган. Ол ойде ыяш кезип, белеткээр. Январь — чылдың эгези, кыштың ортузу. Еврейлер авив азы нисан айны (бистии-биле март айны) ыдыктыг чыл эгези, а сентябрьны – хамааты чыл эгези дээр турган. Сөөлүнде барып, римляннар частың башкы айы март айны чыл эгези кылдыр санай берген.

Римниң үндезилекчилери Ромул бир чылды 10 айга хуваган: частың башкы айын дайын бурганы Марска тураскааткаш, март деп адаан. Ийиги айны апрель дээн. Ажыдар дээн уткалыг сөс. Ол өйде хар эрип, үнүш-дүжүтке херектиг шыкты, чырыкты хүлээп алыр дээш чер кыры ажыттынып эгелээр дээн уткалыг. Мочургалар база частып эгелээр. Үшкү айны Меркурийниң нези Маие бурганга тураскаадып майя азы май деп адаан. Дорткү айны Инон бурганның ады-биле июнь деп адаан. Артканнары дугаар езугаар беш ай, алды ай... он ай кылдыр дугаарлаттынган.

Ромулдуң сурукчузу Помпилий үстүнде адаанывыс 10 айга база ийи айны немээш, оларны март айның мурнунга киирген. Бирги айны тайбың бурганы Януска тураскаадып, январь деп адаан, ийиги айны мөчээн улус бурганы Февруога тураскаадып, февраль дээн.

Кезек үе эрткенде бешки айны (квинтилийни) Юлий Цезарьга тураскаадып, июль кылдыр, а секстилийни (алдыгы айны) Август императорга тураскаадып, август ай кылдыр эде адаан. Чылды 12 айга чарып, аттар тывысканы чоорту римляннардан өске улустарже нептереп эгелээн.

Биске, Россияга, 1492 чылга чедир чаа чылды март айдан эгелеп санап турган, а 1492 чылдан эгелээш, чаа чылды сентябрь 1-ден эгелеп санаар апарган.

Россияның улуг чаартыкчызы Петр I чаа чылды Христос бурганның хүнүнден азы январь 1-ден санап эгелээрин доктааткаш, Чаа чылды 1700 чылдың январь 1-ден санап эгелээн.

Ынчангаш Чаа чылды бүгү-ле саазыннарга 1700 чылдың январь 1-ден эгелеп бижиир дугайында чарлык 1699 чылдың декабрь 19-та үнген, а Чаа чылды байырлап эгелээр дугайында чарлык 1699 чылдың декабрь 20-де үнген.

(1897 чылдагы "Календарь-альманахтан").

Билип алыры артык эвес

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор – 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы – 3-33-91; секретариат – 3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.
"Эне сөзү" солуннуң парлалга-полиграфия комплекизинге өрээш, чыскааган. Республика типографиязынга парлаан.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис – 3-39-15.
Медээлер албаны – 3-34-98.
Бухгалтерия – 3-41-16.
Солун неделяда 2 катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ака.
Тираж 5254. Чагыг № 11.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН – 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары – Т 00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш оске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.